

Əlyazması hüququnda

SƏDAQƏT QURBANƏLİ QIZI HƏSƏNOVA

**«FÜYUZAT» JURNALININ
DİL SİYASƏTİ VƏ DİLİ**

10.02.01- Azərbaycan dili

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Naxçıvan – 2007

İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Azərbaycan dilçiliyi» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor **Y.M.Seyidov**

Rəsmi opponətlər:

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Qulu oğlu Cəfərov

Filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Manaf oğlu Xudiyev

Filologiya elmləri doktoru, professor Adil Məmməd oğlu Babayev

Aparıcı müəssisə: AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Müdafiə «6» oktyabr 2007-ci il tarixdə saat 11⁰⁰ -da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən N.02.121 Dissertasiya Şurası əsasında yaradılmış B/D 02.121 Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7012 Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, Naxçıvan Dövlət Universiteti, əsas bina, I mərtəbə, böyük akt zalı.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «16» iyul 2007-ci ildə göndərilmişdir.

B/D Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya elmləri namizədi, dosent:

İ.Z.Cəfərov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan mətbuatı dilinin öyrənilməsi istiqamətində indiyə qədər aparılan araşdırmalar qənaətbəxş deyildir. Müşahidələr göstərir ki, mətbuata məxsus olan dil-üslub xüsusiyyətləri, onların ədəbi dilimizin normalarına münasibəti yetərinə işıqlandırılmamış və bu sahədə sovet dövrünün psixologiyasına uyğun irəli sürülən fikirlər səhv nəticələrə gətirib çıxarmışdır.

Mətbuat dilinin, xüsusilə də, XX yüzilin əvvəlində nəşr edilən «Füyuzat» jurnalının dili, üslub xüsusiyyətləri, Azərbaycan ədəbi dilində yeri, rolu və s. məsələlərin obyektiv mülahizə və təhlillərə ehtiyacı vardır və o, bu gün öz həqiqi həllini gözləyir.

«Füyuzat» jurnalının dilinin tədqiqi ədəbi dilimizlə bağlı bir sıra məsələlərin həlli üçün böyük imkanlar açacaqdır. Həmçinin, jurnalın dil materiallarının digər mətbuat və ədəbi dil materialları ilə müqayisəli tədqiqi. «Füyuzat»ın dili ilə bağlı problemlərin həlli XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ədəbi dilinin bütöv bir mənzərəsinin işıqlandırılmasına kömək edə bilər.

«Füyuzat» jurnalının dilinin bu istiqamətdə araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan ədəbi dili ilə bağlı bir sıra mühüm problemlərin, o cümlədən mətbuat dilinin özəl xüsusiyyətləri, ədəbi dilin üslubları ilə əlaqəsi, dilə təsiri, bu sahədə rolu və s. məsələlərin həlli üçün yararlıdırsa, digər tərəfdən zamanında və sonralar düzgün, layiqli qiymətini almayan, hazırda türkologiyada rəğbətlə yad edilən «Füyuzat»ın dil mənzərəsi, dil-üslub özəllikləri sahəsindəki xüsusi məsələlərin həlli üçün də faydalı ola bilər.

Hazırda «Füyuzat» jurnalı və onun dili maraq doğuran məsələlərdəndir. Jurnalın dili mürəkkəb və mübahisəli, zəngin və çoxcəhətlidir. Tədqiqata «Füyuzat»ın redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin (və onun simasında füyuzatçıların) dilçilik görüşləri, jurnalın ədəbi dil məsələlərində mövqeyi, dil siyasəti («ortaq dil» problemi), ifadə tərz, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, jurnalın Azərbaycan ədəbi dilində yeri və rolu, siyasi dil və s. məsələlər daxildir. Dissertasiyada bir sıra dilçilik problemləri «Füyuzat» jurnalının dili çərçivəsində araşdırılır.

«Füyuzat» tamamilə milli jurnal, onun nəşri də yüksək dərəcədə millidir və milli dilimizin müəyyən bir dövrünün səciyyələndirilməsi üçün onun dilinin tədqiqinə ehtiyac duyulur. Təsədüfi deyildir ki, XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ziyalıları iki mətbuat ətrafında birləşmişdilər: 1.«Molla Nəsrəddin». 2.«Füyuzat». Lakin təəssüf ki, bu

iki mətbuat orqanı arasında süni ayrılıq (hətta düşmənçilik) yaradılmış və onlar əksəbhəli jurnallar kimi səciyyələndirilmişdir. Əslində, həmin dərgilərin hər biri özünün məqbul hesab etdiyi yolla xalqa xidmət etmişdir. XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan mədəniyyətinin yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətlərin – Əli bəylə Mirzə Cəlilin məqsədi eyni, üslubu isə müxtəlif idi. Onlara münasibət və qiymətləndirmə isə fərqli olmuş və bu sahədə «Füyuzat» jurnalının taleyi gətirməmişdir. Bu mənada, onun dili tamamilə layiqsiz, intellektuallığına yaraşmayan qeyri-obyektiv fikirlərlə damğalanmışdır. Məsələyə obyektiv yanaşma «Füyuzat» jurnalı və onun dilinin əsl mahiyyətinin açılmasına kömək edə bilər.

Hazırda «Füyuzat» jurnalına və füyuzatçılara yeni prizmadan yanaşılır, onların məqsədi, ictimai-siyasi rolu, dil və üslubu sahəsindəki qaranlıqlara işıq salınır. Jurnalın dil-üslub xüsusiyyətləri onun ətrafında birləşib fəaliyyət göstərən ədəbi-tarixi simaların dil sahəsindəki mövqeyini üzə çıxara bilər. «Füyuzat»ın dili tədqiq edilmədən XX əsrin əvvəlində lirik-romantiklərin dil-üslub xüsusiyyətləri haqqında düzgün fikir söyləmək çətindir, hətta mümkün deyil.

İndiyə qədər «Füyuzat» jurnalının dilinə qərəzli, laqeyd, qeyri-obyektiv münasibət Azərbaycan mətbuat dili haqqında səhv nəticələrə gətirib çıxarmış və bu mətbuata aid məsələlərin yalnız birtərəfli həllini verə bilmişdir. «Füyuzat»ın dili ilə bağlı araşdırmalar XX əsrin əvvəlində Azərbaycan mətbuat dili haqqında hərtərəfli məlumatlara imkan verəcəkdir.

«Füyuzat» jurnalı ilə bağlı dil məsələlərinin araşdırılması və bu baxımdan ümumtürk kontekstindən təhlillər mövzusunun aktuallığını göstərir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi «Füyuzat» jurnalının dilini izləməklə onun səciyyəvi dil-üslub xüsusiyyətlərini, özəlliklərini müəyyənləşdirmək, irəli sürdüyü dil siyasətini, inkişaf meyl və istiqamətini aydınlaşdırıb çağdaş ədəbi dil tədqiqatları səviyyəsində izah etmək və elmi şərhini verməkdir.

Jurnalın dilinin müqayisəli təhlili ilə dövrün ədəbi dil mənzərəsinin daha geniş və dəqiq şərhini vermək, dil tariximiz, tarixi leksikologiya, qrammatika, norma və üslublarımızı araşdırmaq, sabit və fərqli dil xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq əsas məqsədlərdən biridir. Türk milli ruhunun güzgüsü olan «Füyuzat» jurnalının ədəbi dil baxımdan elmi əhəmiyyətinin izah olunmasına çalışan müəllif onun tədqiqinin vacib olduğunu bir daha mütəxəssislərin nəzərinə çatdırmaq istəyir.

Göstərilən məqsədə çatmaq üçün, ilk növbədə, aşağıdakı məsələlərin həlli tələb olunur:

- Jurnalın redaktoru Ə.Hüseynzadənin dilçilik görüşlərinin təhlil edilməsi;

- «Füyuzat» jurnalının dilində milli dil xüsusiyyətlərinin ümumtürk dili fonunda tədqiqi;

- XX yüzilin əvvəlində iki istiqamətdə – ümumxalq dili və «ziyalı dili» (klassik üslubun təsiri ilə) istiqamətində inkişaf edən Azərbaycan ədəbi dilinin ikinci istiqamətinin təhlil edilərək özəlliklərinin araşdırılması;

- Füyuzatçıların dilçilik məsələlərinə münasibətinin aydınlaşdırılması;

- «Füyuzat» jurnalının dili çərçivəsində Azərbaycan ədəbi dilinin romantik istiqamətinin təhlil edilməsi;

- Mədəni bir hərəkətdən – söy-kökə sadıq qalaraq mənəvi yüksəlişlə çağdaş mədəniyyətə yiyələnmək üçün mübarizədən irəli gələn «dil ittihadı» ideyasının mahiyyətini aydınlaşdırmaq;

- Türk mədəniyyət və mənəviyyəti sintezinin –türk dil kultürünün əsası, ortaq türk dili əsasında dayanan leksik-qrammatik normalar və bu gün üçün onların əhəmiyyəti məsələlərinin araşdırılması;

- Füyuzatçıların məslək əxlaqının «Füyuzat»ın dili ilə ifadə xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması;

- Milli romantizminin zirvədə dayanan orqanı olan «Füyuzat» jurnalında ədəbi dil üslublarının özəlliyi və bunun o dövrlük ədəbi dilimizin normaları ilə uyğunluq və bağlılıq dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi;

- «Füyuzat»ın dili əsasında Şərqi siyasət dilinin təhlil edilməsi;

- «Füyuzat» jurnalının Azərbaycan ədəbi dilində yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi;

- «Füyuzat» jurnalının fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin izahı.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq «Füyuzat» jurnalının dili tədqiqata cəlb edilir. Bu tədqiqat ilə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında maraqlı bir dil materialının mövqeyi müəyyənləşdirilir. XX yüzilin əvvəlinə məxsus Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf prosesi izlənilir, linqvistik baxımdan təhlillər aparılır, leksik-qrammatik vahidlərin çağdaş Türkiyə türkcəsində və çağdaş dilimizdə müəyyən məqamlarda mühafizə olunması dilin inkişaf qanunauyğunluğu kimi dəyərləndirilir. Jurnalın dili çağdaş ədəbi dil araşdırmaları səviyyəsində, ümumtürk kontekstində aydınlaşdırılmışdır. Tədqiqat digər mətbuat orqanlarının dilini, mətbuatın ədəbi dilə təsirini öyrənmək baxımından da yenidir. İlk dəfə olaraq lirik romantiklərin dil

materialları əsasında ümumi ədəbi dil faktları müəyyənləşdirilir. Jurnalın redaktoru – Azərbaycanda türkçülük hərəkatının əsasını qoyan və ilk dəfə elmi əsaslarla ciddi şəkildə «dil ittihadı» problemini ortaya gətirən Əli bəy Hüseynzadənin həmin məsələ ilə bağlı prinsipləri təhlil edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. «Füyuzat»ın dilinin tədqiqinin böyük nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Maraqlı bir mətbuat orqanının dilinin tədqiqi ilə aparılmış apasdırmalar nəzəri ümumiləşdirmələrin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üçün əlverişli imkanlar yaratmışdır. Hazırda ayrı-ayrı mətbuat orqanlarının dili sahəsində nəzəri ümumiləşdirmələr aparılması ədəbi dilimizin müxtəlif mərhələlərini öyrənmək baxımından zəruri və əhəmiyyətliyədir. Bu, həm də digər mətbu orqanların dilinin dərinlən araşdırılması, ədəbi dilin üslublarının ortaq və fərqli cəhətlərinin linqvistik mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün imkan yaradır. Başqa bir tərəfdən, jurnalın dil siyasətinin öyrənilməsi ortaq türk dilinin mahiyyətini də araşdırmağa kömək edir. Qeyd olunanlar tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətini bir daha üzə çıxarır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyətinə gəlincə, Azərbaycan mətbuat dilinin öyrənilməsi, ədəbi dil problemləri ilə bağlı dərslük və dərslərlərinin hazırlanması prosesində tədqiqatın nəticələrindən istifadə oluna bilər. Dil mədəniyyəti və üslubiyyatla bağlı kitabların yazılması prosesində də dissertasiyadan faydalanmaq olar. Alınan nəticələrdən funksional üslubların əlaqəsi məsələsində, lüğət tərkibinin nəzəri təhlilində bir sıra tədqiqatlarda istifadə etmək mümkündür. Tədqiqatın əsas müddəaları ədəbi dil tarixi, tarixi qrammatika ilə bağlı ədəbiyyat və dərslüklərə daxil edilməklə tədris oluna bilər.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyada əsas tədqiqat obyektı «Füyuzat» jurnalının dil siyasəti və dilidir. İş prosesində jurnalın redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşlərinə, dərslinin ədəbi dil normalarına münasibətinə, «ortaq ədəbi dil» məsələsinə, üslub keyfiyyətlərinə, ədəbi dilimizə təsiri və s. məsələlərə də toxunulmuşdur.

«Füyuzat» jurnalında istifadə olunan dil vahidlərinin təhlili və Azərbaycan ədəbi dilində mövqeyi məsələsi tədqiqatın əsas predmetidir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada ədəbi dil tədqiqatları örnək götürülmüş, mövcud araşdırmalarda sınaqdan keçirilmiş metodlar əsas hesab olunmuşdur. Daha çox dilçiliyin ənənəvi tədqiqat metodlarından-təsviri, təsviri-tutuşdurma, müqayisəli qarşılaşdırma, sistemli təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın ümumi məzmunu monoqrafiya və məqalələr şəklində çap olunmuşdur.

Mövzu ilə əlaqədar «Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri» (Bakı, ADPU, 2006, 95 səh.), «Füyuzat» curnalı və ədəbi dil» (Bakı, ADPU, 2006, 99 səh.), «Füyuzat» jurnalı və dil problemləri» (Bakı, «Elm», 2006, 298 səh.) adlı monoqrafiyalar çapdan çıxmışdır. İşə dair qırxa yaxın məqalə respublikanın jurnallarında və ali məktəblərin filiooloji toplularında nəşr edilmişdir. Tədqiqatın yekunları barədə elmi konfranslarda məruzələr söylənmiş, tezislər nəşr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya «Giriş», üç fəsil, «Nəticə», istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri-praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın obyekt və predmeti, metodları, aprobasiyası məsələləri aydınlaşdırılır.

Dissertasiyanın birinci fəslə «Füyuzat» jurnalının redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşlərinə həsr olunmuşdur. Bu fəsil üç yarım fəslə əhatə edir. Həmin yarım fəsillərdə Əli bəy Hüseynzadənin türk xalqlarının ədəbi dili ilə bağlı fəaliyyəti, mətbuat və onun dilinə münasibəti, imla və tərcümə məsələlərində mövqeyinin tədqiqi diqqət mərkəzində dayanmışdır.

I fəslin birinci yarım fəslə «Əli bəy Hüseynzadə və türk xalqlarının ədəbi dil məsələsi» adlanır.

Romantiklərin, xüsusilə də jurnalın redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri, dil məsələlərinə münasibəti ilə tanış olmadan jurnalın dili haqqında hərtərəfli fikir yürütmək mümkün deyil. Yəni «Füyuzat» jurnalının dil xüsusiyyətləri, həmin sahə ilə bağlı siyasəti, ədəbi dillə bağlılıq dərəcəsi və s. məsələlərin dəqiq və düzgün qiymətləndirilməsi üçün Əli bəyin dilçilik görüşlərinin öyrənilməsi faydalıdır. «Alibey Hüseynzadənin siyasi-fəlsəfi fikirlərini anlamak, üsulları təhririni (yazı üslubunu) tədqiq etmək üçün ən qiymətli vasitə Füyuzat kolleksiyonudur»¹. «Füyuzat»ı Əli bəysiz, Əli bəyi isə «Füyuzat»sız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Əli bəy dili, üslubu və dilçilik görüşləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin mürəkkəb bir mərhələsi, ağır bir yaxın keçmişini əks etdirir.

Əli bəy mətbuat səhifələrində türk dillərinin quruluşu, keçmişi, bu günü, gələcəyi, xarakterik xüsusiyyətləri, dünya mədəniyyətində yeri, etnogenezi və s. məsələləri işıqlandırmışdır.

Əli bəy türk xalqlarının dillərini ümumi türk dilinin şivələri hesab edirdi. Bu fikrinə görə, onu öz doğma dilinə ögey münasibət göstərməkdə təqsirləndirənlər olmuşdur. Lakin bu, Əli bəyin türk xalqlarını bir millət halında birləşdirmək ideyalarından irəli gəlirdi.

Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik elmi sahəsindəki fəaliyyətində üç əsas məqsəd diqqəti cəlb edir:

1. Eyni ölkənin müxtəlif bölgələrindəki türk şivələri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması;
2. İstanbul türkcəsinin Azərbaycanda yayılması;

¹Akçura Y. Hüseynzade Ali bey. Kardeş edebiyatlar. İstanbul, Çağlayan, 1992, № 3, s. 41.

3. Türk millətinə məxsus olan ayrı-ayrı türk xalqlarının dilləri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması və nəticədə vahid ümumtürk dilinin yaradılması.

Birinci məsələni Əli bəy Hüseynzadə hələ «Həyat» qəzetində ciddi şəkildə qoymuşdur. Müxtəlif bölgələrdən qəzetə göndərilən yazıların hamısı türk dilində idi, lakin biri Bakı ləhcəsində, biri Qarabağ ləhcəsində, digəri Qazan ləhcəsində və s. yazıldığından onların arasındakı ayrılıqlar dərhal üzə çıxır, bu fakt türk dilinin gələcəyi üçün təhlükə hesab edilir və bu təhlükənin vaxtında dəf edilməsinin yolları göstərilirdi.

Dil məsələləri ilə bağlı sonrakı iki məqsəd bir-biri ilə əlaqəlidir və biri digərini tamamlayır. İstanbul türkcəsinə yüksək münasibət göstərən Əli bəy bütün Azərbaycanda belə münasibət formalaşdırmağa çalışırdı. O, Osmanlı (Türkiyə) dilini «dərin fikirlər», «ən nazik, ən rəqiq hissləri ifadəyə» qadir olan yüksək dil kimi qəbul edir və onun hər hansı bir Avropa dili ilə rəqabət edə biləcəyini göstərirdi. O «yüzə gülücü metod» ifadəsi ilə rusların türkləri sıxışdırmaq üsulunu səciyyələndirmişdir.

«Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» adlı silsilə yazılarında zövqlü və şövqlü bir tarixçi, elmin dərinliklərinə nüfuz edən bir antropoloq, etnoqraf, dəyəri ölçüyəgəlməz bir dilçi alim kimi görürük. «Yazı, əsasında, milliyetçiliğin iyi bir ifadəsidir»¹. «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» məqaləsi mənə və məntiqcə, elmi sanbal baxımından dərin olduğu kimi həcmcə də böyük əsərdir.

Əsərdə terminologiya, etnoqrafiya, dil tarixi, dil coğrafiyası məsələləri son dərəcə dəqiqlik və diqqətlə təhlil edilmişdir. O, xüsusilə də etnoqrafiya elminə görə, müəyyən qövmə məxsus olan «moğol» termini üzərində dayanır. Əli bəy türklərin mədəniyyət tarixində çox böyük rola malik olan bir hissəsinə bu adın verilməsini elmdə səhv bir addım hesab edir. O hətta Əmir Teymurla Çingiz xanın qanını daşıyan, bu iki böyük türk oğlunun nəvəsi Babur şahın-hind imperatorluğunun əsasını qoyan böyük siyasət adamının yaratdığı hind-türk dövlətinə «böyük moğollar hökuməti» deyilməsini düzgün hesab etmir. Teymurun Bərlas adlı sülaləyə mənsubluğuna, Keş şəhərində türk dilində «gözəl» mənası verən «kürəkan» adlı ailədə anadan olmasına işarə və onun nəvəsi Mirzə Baburun-Babur şahın (1483-1530) bütün yaşantısını əks etdirən «Baburnamə» əsərinə istinad edərək onun

¹ Ülken H.Z. Hüseynzade Ali (Ali Turan) (1864-1942). Türkiyede Çağdaş düşünce tarihi. İstanbul, Harbiye, 1999, s.270.

Monqolustan torpağında deyil, Səmərqəndin cənub tərəfində doğulduğunu bildirib bu barədə tarix elminə dəqiqləşdirmə gətirir.

«Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» əsərindəki terminlərin izahında «türk» və «tatar» sözləri üzərində təhlil və araşdırmalar daha maraqlıdır. Əli bəy, xüsusilə də, «tatar» termini ilə bağlı konkret fikirlər irəli sürür, bu haqdakı mülahizələri ümumiləşdirib onlara münasibət göstərir və bütün türkoloqların bu sözün tamamilə aradan götürülməsinə tərəfdar olduğunu qeyd edir. O, qeyri-elmi olan bu terminin bir neçə mənada işləndiyini və bunların hamısının yanlış olduğunu inandırıcı faktlarla aydınlaşdırır.

Əli bəy bütün Turan dillərini (türk, monqol, buryat, kalmık, tunquz, mancur, even, koreya və yapon dilləri) bir-birinə yaxınlaşdırıb onları ümumiləşdirən beş əsas əlamət göstərir:

1. Söz kökünün şəkilçi qəbul etdikdə dəyişməməsi. «Bu isə bir lisanın asanlıqı, sadəliyi, müsbətliyi nöqtəyi-nəzərindən, əlbəttə, böyük bir məziyyətdir».

2. Sözlərin qrammatik dəyişməsi və yeni söz düzəlməsi zamanı şəkilçilərin kökdən sonra gəlməsi. Söz kökündən əvvələ keçən şəkilçilərə turan dillərindən yalnız macar dilində rast gəlmək olur ki, o da Əli bəyin fikrincə, nadir hadisələrdəndir.

3. Kök və şəkilçilərin ahəng qanununa tabe olması.

4. Ədat və əvəzliliklər artırılması vasitəsilə fəlin təsriflənən formalarının yaranması keyfiyyəti. Bu, «dəxi bir çox turan lisanlarının övsafı-müştərekəsindən məduddur».

5. Turan dillərini vahid şəkildə birləşdirən sintaktik qaydalar. Əli bəy bu əlaməti turan dilləri üçün ümumi bir keyfiyyət kimi qiymətləndirmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə türk dillərinin tədqiqində iki əsas yol göstərmişdir: 1. Türk ləhcə və şivələrindən hansının daha çox türkcə olduğunu aydınlaşdırmaq. 2. Çağdaş türklərdən hər birinin xalis türkcədən uzaqlaşmış-uzaqlaşmadığını və əgər uzaqlaşmışsa, bunun nə dərəcədə olduğunu müəyyənləşdirmək. Bu isə ən qədim və xalis türklərin kim olduğunun kəşfi ilə mümkündür. Bu kəşf isə dilçilik, tarix və coğrafiya elmi ilə əldə oluna bilər. Birinci fəslin ikinci yarım fəslə «**Əli bəy Hüseynzadə mətbuat və onun dili haqqında**» adlanır. Əli bəyin həyat və yaradıcılığında mətbuat xüsusi bir mərhələdir.

Əli bəyə görə, mətbuatın aşağıdakı vəzifələri var:

1. Millətin inkişafını ləngidən səbəblərə qarşı mübarizə aparmaq: «Qəzetəmiz həyatın mənəyi-həqiqiyyəsinə, övsaf və şəraitinə agah bulunduğundan həyatı-ictimaiyyəyi-milliyəmizin nigahbani olub

daxildən və ya xaricdən, hər cür tərəqqi və təkamülə qarşı zühur edən mania və müşkülata müqabilə etmək istər»¹.

2. Mətbuatın «borcu millətimizi qələmlə müdafiə və bu yolda mücahidədir».

3. Mətbuat sağlam dilə (etidalı-lisan) və sağlam fikrə (etidalı-əfkar) malik olmalıdır.

4. Mətbuat tərəqqiyə xidmət etməlidir. «Biz arzu edəriz ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda, rus rəiyyəti bulunan türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi ediyolar deyilsin. Yoxsa türklər, müsəlmanlar irtidad ediyor, firəngləşiyorlar deyilməsin!»

5. Mətbuat milləti özünə tanıtmalıdır.

6. Mətbuat ana dilində millətin maariflənməsinə çalışmalıdır. «Ülüm və maarif əksəriyyət beynində intişar etmək üçün lazımdır ki, millətin öz ana dili məlum və maarif təhsilinə alət olsun»¹.

7. Mətbuat təmiz əxlaqlı millətə səy etməlidir. Əli bəy bunun Avropa mədəniyyətinin «ümumbəşəriyyətə aid əsasların müəlifə ilə əsbabi-tərəqqi və rifahiyyətlərini dini-islama tövfidən millətimizin tərəqqiyyətinə tətbiq» etməklə mümkünliyünü göstərirdi.

8. Mətbuatın dili sadə olmalıdır. Əli bəy «rəyimizə görə yazdığımızdan daha sadə Qafqazda söylənən şivələrə daha müvafiq bir surətdə yazmaq mümkün deyildir» fikri ilə həm XX yüzilin əvvəlində, həm də həmin yüzilin sonuna qədər onun dilini tənqid edənlərə uzaqgörənliklə cavab verirdi.

9. Mətbuat «lisani-milli»sini qorumalıdır və «öz lisani-millisinin qədrini bilən hər bir fərd» dilini «əcənəbi lüğətlərlə» doldurmamalıdır.

10. Mətbuat yalan məlumatlar dərc etməməlidir, əksinə onların cavabını verməlidir.

11. Mətbuat «maarifə, təcəddünə, təkamül və təaliyə» çalışmalıdır.

12. Qəzet «müsavat, hürriyyət və ələlxüsus hürriyyəti-milliyə» tərəfdarı olmalıdır və s.

Əli bəy Hüseynzadənin mətbuatla bağlı fikirlərində daha çox onun dilinə fikir verdiyini görürük.

Birinci fəslin üçüncü yarım fəslə «**Əli bəy Hüseynzadənin imla və tərcümə məsələlərində mövqeyi**» adlanır.

1909-cu ildə fevral ayının 9 və 10-da «Tərəqqi» qəzetində (№31-32) Əli bəy Hüseynzadənin «Yazımız, Dilimiz, «İkinci il»imiz» adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Məqalədə ərəb əlifbasından istifadə edilən bir dövrdə maraqlı və aktual bir dil məsələsindən bəhs edilir. Ə.Hüseynzadə

¹ Ə.Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı, Mütərcim, 1998, səh.137.

məqalədə ahəng qanunu, əlifba, dil birliyi, imla, alınma söz və s. məsələlərə münasibət bildirmişdir. O, sözlərin müxtəlif variantlarda yox, bir cür yazılmasının tərəfdarı olmuşdur.

Əli bəy tərəqqinin maneələrini əlifbada görənlərin imlanı islah etməkdə «Kiril və Mefodin uydurduğu rus əlifbasına» söykəndiklərini və onların digər əlifbalardan xəbərsiz olduqlarını göstərərək əlifbanın ciddi əngəl olmadığını əsaslandırır.

Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılıq materialları onun tərcümə məsələlərinə də xüsusi diqqət etdiyini göstərir.

Onun tərcümə məsələləri ilə bağlı fikirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

-Yalnız ana dilinə çevrilən əsərlərə üstünlük verilməlidir. Orijinalından geri qalmayan tərcümələr mükəmməl hesab edilir.

-Tərcümə mənanı pozmamalıdır.

-Tərcümə müəllifin ruhunu yaşatmalıdır.

-Tərcümə süniliklərdən uzaq olmalıdır.

-Tarixi saxtalaşdıran əsərlər tərcümə edilib yayılmamalıdır. Hər hansı mövzu haqqında ən düzgün yazılan əsərlərin tərcüməsi yayılmalıdır.

-Tərcümə ədəbi dilin normalarına əsaslanmalıdır.

-Təkcə məna yox, həm də hər fən tərcümələrə diqqət edilməlidir.

-Tərcümənin naqis olmaması üçün tərcümə müəllifi həm əsərin yazıldığı, həm də çevrildiyi dilə dərinləndən bələd olmalıdır.

-Tərcümə müəllifi çevirdiyi əsərin mövzusunu bilməlidir.

-Tərcümə səhih və dürüst olmalıdır.

-Tərcümə üçün ən yaraqlı dil vahidləri seçilməlidir.

-Tərcümə sadə, açıq və ədibanə dildə olmalıdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslə «Füyuzat» jurnalının dil siyasətinə həsr olunmuşdur. Həmin fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. Paraqraflarda jurnalın dilinə elmi-tarixi münasibət, «ortaqlıq dil» problemi məsələlərinə toxunulur, dərginin dili Şərqlin siyasət dili kimi əsaslandırılır.

II fəslin I yarımfəslə «Füyuzat» jurnalının dilinə elmi-tarixi münasibət» adlanır.

«Füyuzat» və onun dili haqqında tənqidi, tərəddüdlü və təhqir xarakterli fikirlərin yaranmasına səbəb olan amillərdən ən güclüsü, əvvəla, dövrün mürəkkəbliyi, ikincisi, ziyalılar arasında fikir birliyinin olmaması və onun dilinə yalnız qrammatik baxımdan yanaşmalar olmuşdur. Jurnalın dilinə füyuzatçıların dili kimi yanaşmaq, məntiq, nitq mədəniyyəti, üslubiyyat baxımından qiymət vermək lazımdır. «Füyuzat»ın dili siyasi və fəlsəfi dil olaraq Azərbaycan dilçiliyi tarixində

öz layiqli qiymətini almalı, onun dil məfkurəsi aydınlaşdırılmalıdır. «Füyuzat»ın dilinə ədəbi dilin formal nümunəsi kimi deyil, Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, H.Cavid kimi korifeylərin romantik düşüncələrinin dili kimi yanaşmaq XX əsrin əvvəlində Azərbaycan ədəbi dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə aydınlıq gətirməkdə əhəmiyyətliyədir. «Füyuzat» jurnalı və onun dili haqqında ilk fikirlər onun çağdaşları tərəfindən söylənmişdir. Bu baxımdan, görkəmli tənqidçi F.Köçərli «Füyuzat»a qarşı çox sərt mövqedə dayanmışdır.

XX yüzilin əvvəlində elə bir görkəmli şəxsiyyət olmamışdır ki, «Füyuzat»a münasibət göstərməsin. Bu baxımdan, A.Şaiqin fikirləri diqqətçəkicidir. A.Şaiq ziddiyyətli fikirlər irəli sürsə də, Ə.Hüseynzadənin dəyərini də nəzərə çatdırmışdır.

XX yüzilin sonlarına qədər «Füyuzat» «dini təəssübkeşlik təbliğ edən», «zəhmətkeşlərin şüurunu millətçiliklə zəhərləməyə çalışan», «panislamizmi Rusiyada yayan», «Osmanlı türkcəsinin qəbul edilməsi yolunda işləyən», «sosializmin mahiyyətini saxtalaşdıran» bir dərgi kimi mənfi mənada təqdim edilir.

XIX yüzilin sonu, XX yüzilin əvvəli Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mürəkkəb və ziddiyyətli bir mərhələ olduğundan xüsusi diqqət və həssaslıq tələb edir. «Füyuzat» və onun dili isə diqqət və həssaslıqdan məhrum münasibətlərlə üz-üzə gəlmişdir. Jurnalın dili ərəb-fars söz və tərkiblərinə görə «qəliz», türkiizmlərə görə, «türkçü» və bu baxımdan da qüsurlu hesab edilmişdir. Bu «suç» faktlarından heç biri məqbul sayıla bilməz. Ədəbi dilə ərəbizm və farsizmlərin daxil olması, hər halda, «Füyuzat»ın günahı deyil. «Bu da faktdır ki, XX əsrin əvvəlində türkiizmlər, ərəbizmlər başqa üslublarda da, hətta ən demokratik mövqedə duran satiriklərin dilində də işlənir»¹. Bunu bir tərəfdən də, həm klassik üslubun, həm də sərvəti-fünunçuların ciddi təsirində olan Osmanlı dilinin əlamətləri ilə bağlamaq olar. Türkiizmlərə gəldikdə isə, bütün xalqların, o cümlədən, türk xalqlarının milli dil xəzinəsindən istifadə etməyə yetərincə haqq və səlahiyyəti vardır.

II fəslin II yarım fəslə «Füyuzat» jurnalı və ortaq dil problemi» adlanır.

Uzun əsrlər boyu vahid bir dilə malik olan türksoylu xalqların həyatında baş verən tarixi dəyişikliklər nəticəsində onların dilində diferensiallaşma prosesinin nəticəsi olaraq müxtəlif hadisələr baş vermişdir. Bunun sonucu olaraq ümumi türk dili müxtəlif şivələrə

¹Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Azərnəşr, 1992, s.33.

ayrılmışdır. Belə ayrılımların türk millətinin parçalanmasına zəmin olmasını görən ziyalılar XIX yüzilin sonunda türksoylu xalqların vahid millət kimi inkişafında dil birliyinin zəruriliyini dərk edərək bu sahədə ciddi fəaliyyət göstərməyə başladılar. Belə çalışmaların əsası XIX yüzilin sonuna aid olsa da, məsələ proqram şəklində və kəskin olaraq XX yüzilin əvvəlində «Füyuzat» jurnalında qoyulmuşdur. Bütün türk dünyasının türkçüləri böyük bir tarixi dövrün gerçəkliyini – türk təfəkkürünün ifadə vasitəsi olan ümumtürk dilinin parçalanmasının qarşısını almaq üçün ən düzgün yolu ümumi ədəbi türk dili yaratmaqda görürdülər. Uzun zaman ərəbləşdirmə, farslaşdırma, sonra isə ruslaşdırma siyasəti türk xalqlarının dilini öz soy-kökündən uzaqlaşdırmış və gələcəyini sual işarəsi altında qoymuşdur. Onları bu bəladan qurtaran ən düzgün yol bir dil ətrafında birləşmək idi. Soyca eyni olan xalqların dilcə müxtəlifliyi onları bir-birindən aralı salır və vahid millət anlayışını şübhədə qoyurdu. Çin səddindən Ağ dənizə qədər yayılan türklərin vahid dildən uzaqlaşması onların pərakəndə şəkildə yaşamalarına, bir-birini kifayət qədər anlamamasına gətirib çıxarmışdır.

Millətin nicatını, ilk növbədə, onun dilində görənlər vahid ədəbi dilin zəruriliyini əsaslandıraraq təxminən eyni fikirlərlə çıxış edirdilər.

XX yüzilin əvvəlində etnolinqvistik proseslərin özü mürəkkəb idi. Bu isə dildə variantlığa səbəb olurdu. Belə ki, yerli milli dil faktlarının «gəlmə» (türk) ədəbi norma ünsürləri ilə birləşməsi bir neçə variantın eyni zamanda funksional rol oynamasına meydan verirdi. «Füyuzat» jurnalının dil faktlarının türk ədəbi dilindən qaynaqlanması türkçülük ideyaları ilə bağlıdır. Bu ideya türk xalqlarını, onların din və dilini əsarətdən xilas etmək məqsədi daşıyırdı. «Füyuzat» jurnalında mənsub olduğumuz millətin bütün dünyadakı türklərdən ibarət olduğu fikri irəli sürülür. Jurnalın ideyalarına görə, müasirləşmək prosesi türk milli dilini qoruyub saxlamaqla getməlidir.

Etiraf etmək lazımdır ki, «Füyuzat» jurnalına qədər heç bir mətbuat orqanı ədəbi dil məsələsini prinsip şəklində ortaya qoyub praktik baxımdan davamlı olaraq bu qədər ciddi səylə tətbiq etməmişdir. Vaxtilə türk dillərində ümumi şəkildə işlənən dil vahidlərinin «Füyuzat» jurnalı vasitəsilə XX yüzilin əvvəlində Azərbaycanda yenidən işləklik qazanması dilin leksik tərkibini zənginləşdirən bir əlamət kimi qeyd olunmalıdır.

XX yüzilin əvvəlində «Füyuzat» jurnalı vahid ədəbi dil məsələsini aktual problem kimi qarşıya qoymuş, onun bağlanmasıdan sonra da müdafiə etdiyi dil ənənələri davam etmiş, hətta Azərbaycan Demokratik

Respublikası da onlara müsbət münasibətdə olmuş və I Türkoloji qurultayda ortaq ədəbi dil mövzusunda eyni ideya istiqamətində dəyərli fikirlər söylənmişdir. «Füyuzat» jurnalı ümumtürk dilinin əhəmiyyətini bütün türk dünyasına anlatmışdır. Bunun nəticəsidir ki, I Türkoloji qurultayda «ortaq ədəbi dil» önəmli məsələlərdən biri olmuşdur.

Sovet ideologiyasının təsiri və təzyiqi ilə yazılan əsərlər I Türkoloji qurultayın daha çox və ya ancaq əlifba məsələsi üçün çağırılmasını qeyd edir. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, dil birliyi məsələsi – «Tərcüman», «Həyat» və «Füyuzat» mətbu orqanlarının irəli sürdüyü əsas problem I Türkoloji qurultayın xüsusi müzakirə obyektlərindən biri olmuşdur. Qurultayda Xalid Səid «bütün türklərin bir-birilərini anlamaları üçün ortaq ədəbi bir dil olmalıdır» fikrini irəli sürmüşdür. I Türkoloji qurultayda «ortaq ədəbi dil»in önəmli məsələlərdən olduğunu Əli bəy Hüseynzadənin gündəliyindən öyrənirik.

II fəslin III yarım fəslə «Füyuzat» jurnalının dili Şərqi siyasət dilidir» adlanır.

«Füyuzat» jurnalının dili, hər şeydən öncə, siyasi-publisistik səciyyəsi ilə diqqəti çəkir. Onun dil və üslubu proqramına uyğun idi. «Füyuzat» «ədəbi, fənni, siyasi, ictimai, müsəvvər, həftəlik türkçə məcmuəyi-islamiyyə» kimi fəaliyyətə başlamış və sona qədər irəli sürdüyü ideyalara sadıq qalmışdır.

«Füyuzat» jurnalında dərc edilən nəsr nümunələrinin əksəriyyəti maraqlı bir hekayə üslubu ilə verilsə də, siyasi məzmunu ilə daha xarakterikdir.

«Füyuzat»ın dilində dilin ən kiçik vahidləri də siyasi üslub rənginə boyana bilir. Jurnalda bir xitabə nəzər salaq: «Ey Qranadada, bu gün müsəlmanlara biganə olan Qranadada yatan həkimi-əzəm!» Bu xitabda diqqət «həkimi-əzəm»dən çox, Qranadanın müsəlmanlara biganə olmasına yönəldilir. Halbuki tarixdən məlumdur ki, Qranada krallığını müsəlmanlar yaratmışdılar. Sonralar xristianlar tərəfindən işğal edilən bu möhtəşəm dövlət islam memarlıq nümunələri indi də dünyanı heyrətdə qoyur.

Qeyd olunan geniş xitabın əlavə ilə, həm də geniş (bir neçə sözdən ibarət) əlavə ilə işlənməsi siyasi anlam ifadə edərək cümlənin məna yükünü daşıyır. Əslində, xitabın tərkibində iki fəli sifət tərkibi var. Bunlardan birincisi (müsəlmanlara biganə olan) ikincisini (Qranadada yatan), ikincisi isə geniş xitabın son sözünü (həkimi-əzəm) təyin edir. Xitabdakı əlavə, cümlənin daxili təyini olaraq əsas siyasi mənanı da təyin edir. «Azsözlü əlavələrə və azsözlü əlavə sözlərə nisbətən, çoxsözlü əlavələrdə və çoxsözlü əlavə sözlərdə onların mətnin əsas hissələrindən

fasilə ayrılığı bir qədər artıq olur, xüsusiləşməyə meyli özünü göstərir»¹. Dil vahidlərinin belə əlamətləri «Füyuzat» jurnalının dilində siyasi üslub keyfiyyətinin göstəricisi kimi diqqəti çəkir. Əslində, əlavə söz, həm də əlavə mənə deməkdir və aid olduğu sözün əsas mənasından daha təsirli və çəkici mənə deməkdir. Müəllif işlətdiyi dil vahidinin mənası ilə kifayətlənmir ki, əlavə sözə və beləliklə, əlavə mənaya ehtiyac yaranır. Həmin əlavə mənə xüsusi intonasiya tələb edir ki, bu, onun xüsusiləşməsini əsaslandırır. Xüsusiləşən əlavə ya daha ciddi, ya da aid olduğu sözün «mənasına bərabər mənə ifadə edir»². «Füyuzat» jurnalının dilində belə əlavələrdən tez-tez istifadə olunur və onların tələb etdiyi intonasiya siyasi anlamın açılmasına kömək edir. «İntonasiyanın üslub imkanları o qədər genişdir ki, hətta bəzən həmin vasitə ilə bir söz bütün mətnin əvəzində işlənərək çox güclü təsir göstərir»³. «Füyuzat»-ın dilində intonasiya bəzən adi sözlərə kommunikasiya keyfiyyəti qazandıraraq cümlənin funksiyasını yerinə yetirə bilər. Emosional-ekspressiv mənə ifadə edən sözlər buna nümunədir. Yuxarıda qeyd edilən xitabın daxil olduğu mətn bu baxımdan səciyyəvidir. Həmin parçada dörd xitab bir-birinin ardınca verilib ki, bunlardan üçü geniş xitabdır. Genişlənmiş xitabların aydınlaşdırıcı sözləri xüsusi sənətkarlıqla seçilib işlədilərək siyasi məqsədə xidmət edir. Onlardan sonra gələn cümlələri adi intonasiya ilə tələffüz etmək olmur. Onlar qrammatik baxımdan əmr cümlələri olsa da, mənə-məntiq cəhətdən ekspressiv cümlələrdir: «Qalx məzarından, qalx! Əllərini ətrafı-qəbrində, Əndəlus mədəniyyəti-heyvətfəzasının inqazı halında qalan Qranadanın əlhəmralarına, Kurtubənin camelərinə, mədrəsələrinə uzat! Sonra üzünü Lahidə ictima edən sülh heyətinə çevir!» Məlumdur ki, yazılı nitqdə məntiqi vurğu xəbərin yanındakı sözün üzərində olur. Bu, fikrin müxtəlif mənə çalarlığında ifadəsini təmin etmək, mətnin məzmun-forma vəhdətini yaratmaq; fikrin düzgün ifadə olunmasına imkan vermək; fikrə aydınlıq gətirmək, düzgünlük və dəqiqliyi artırmaq baxımdan üslub imkanlarını üzə çıxarır və diqqəti birbaşa həmin ifadənin (sülh heyəti) üzərində mərkəzləşdirir. Təsadüfi deyildir ki, sözdəki vurğu (heca vurğusu) sözün mənasını, cümlədəki vurğu (söz vurğusu və ya məntiqi vurğu) isə fikrin məqsədini bildirməyə xidmət edir. Deməli, əsas məqsəd vurğulu sözdə – fikir mərkəzindədir. Cümlədəki «sülh heyəti» ifadəsi ilə 1899 və 1907-ci illərdə Lahidə (Haaqada) keçirilmiş sülh konfranslarında «beynəlxalq

¹ Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bakı, 2000, s.18.

² Yenə orada.

³ Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Ünsiyyət, 2000, s.156.

toqquşmaların dinc yolla həlli» haqqında qəbul edilmiş konvensiyalara işarə edilmişdir. Sonra tamamlıq budaq cümləsinin tərkib hissələrindən biri kimi (budaq cümlə) verilmiş digər xitab fikrin daha emosional çalar almasına səbəb olur. Və bir-birinin ardınca gələn sual və nida cümlələri ekspressivliyi daha da artıraraq eyni əsər daxilində üslubları birləşdirir: «De ki, ey mədəni bəşərlər qiyafətində, sülhdən dəm vuran, fəqət, əsasən, inkvizisiyonçuların əhfadı olan həriflər! Şu Əndəlus mədəniyyəti əhlinə vaxtı ilə işgəncələrlə etdikləriniz cəfalar yetmədimi ki, bu gün onların əhfadına da bu qədər vəhşətəngiz zülmələrinizi rəva görüyorsunuz?! Fəqət, ey İbn Rüşd, onların daşdan, qayadan əssəmm olan qulaqları sənin səsinə eşitməyəcəkdir? Sən Lahidə onların dami-igfallarına düşüb komediyalarına iştirak edən Osmanlı və İran vəkillərinə xitab elə! De ki, ay biçarələr, ay budalalar, bu gün Kasablankada dindaşlarımızın başlarına gələn bəlaları görmüyorsunuz? Nə üçün səsiniz çıxmır? Nə üçün avropalılara qarşı kiçik bir protesto şəklində olsun, etirazınız eşidilmir? Bu gün top və bomba atəşləri şəklində onların başlarına yağan barani-müşibətin yarın sizin də başınıza yağması möhtəməl deyilmi? Fəqət heyhat! Bunlardan da səs çıxmıyacaqdır. Hətta bunları oraya göndərən Sultan Həmidlərdən, Məhəmmədəli şahlardan da səs-səda çıxmıyacaqdır». Nəhayət, Şərq istibdadının «istedadlı» nümayəndələrinin adının çəkilməsi məqalənin siyasi anlamını açır. Sonrakı cümlənin siyasi rəngi daha tünd və qabarıqdır: «Sultan Həmid daxilə yeni türklüyün məhvinə və xaricə İran mədəniyyətinin ləğvinə çalışmaqla, Məhəmmədəli şah isə Atabəy Əzəmin fitnəhəngiz nəsihətlərinə qulaq verməklə, İran məclisi-millisi də bunlara qarşı çareyi-müqavimət aramaqla məşguldur». Beləliklə, Türkiyədə Sultan Əbdülhəmidin gənc türklər hərəkatının qarşısını almaq və İran inqilabından ehtiyat edərək şah istibdadına kömək etmək kimi əksinqilabi tədbirləri, İranın baş naziri Atabəy Əzəmin məsləhəti ilə Məhəmmədəli şahın İran milli məclisini və Konstitusiyasını ləğv etmək niyyətləri, tarixdəki Əndəlus hadisəsinin yada salınması ilə avropalılar tərəfindən işğal edilən Mərakeşin başına gələnlərə digər müsəlman ölkələrinin reaksiya verməməsi və s. siyasi dil ilə çatdırılır. Maraqlıdır ki, ciddilik tələb edən siyasi dil təkrarlar, sual, nida cümlələri, xitab və əlavələr kimi sintaktik vahidlərlə ifadə olunaraq çox güclü emosional-ekspressiv məqamlar yaradır. Məqsəd və intonasiya nəticəsində fərqlənən cümlələr siyasi akkordlar kimi səslənir.

Jurnalin dilində xitablar diqqəti çəkən dil vahidi kimi özünü göstərir. Buradakı xitablar adi və müraciət məqsədli xitablar deyil, onlar quruluşuna görə geniş, məna baxımından xüsusi intonasiya tələb

edən, hiss və həyəcan dolu vokativlərdir: «Ey Rusiya ölkəsində olan ümməti-Məhəmməd, ey Qafqaz qitəsində bulunan əhli-islam, ey Bakı şəhərinə yığılan müsəlmanlar!». Bu xitablar həm ifadənin təsirini artırır, həm də diqqəti mərkəzləşdirməyə xidmət edir. Xitabların tərkibindəki aydınlaşdırıcı sözlər (əsasən, feli sifət və feli sifət tərkibləri) «Füyuzat» jurnalının dili üçün xarakterik olmaqla mənanı dərinləşdirməkdə xüsusi rol oynayır. Jurnalın dilindəki xitablar işarətmə, etiraz, narazılıq, diqqəti cəlb etmə, çağırış, xəbərdarlıq, hər hansı bir mətləbi anlatma və s. kimi üslub məqamlarında işlənir. Xitabların xüsusi intonasiyası onları onsuz da bağlı olmadıqları cümlə üzvlərindən ayırsa da, əsas mənadan ayırmır, əksinə, mənanın əsası onlarla qoyulur, daha doğrusu, belə xitablar mənanın ilk nidalarıdır, məqsəd haqqında xəbərdarlıqdır. «Füyuzat» jurnalında işlənən xitablar təəssüf, heyrət, kədər və s. bildirmək xüsusiyyətləri ilə məzmunca nidalara yaxınlaşır və emosionallıq bildirməklə aid olduğu cümlənin məzmununa münasibət də ifadə edir. Jurnalın dilində elə xitablar işlənmişdir ki, onlar az qala bir cümlənin funksiyası qədər rol oynayır, hansısa bir məqsədə təhrik edir. Bu baxımdan, əlavəli xitablar, xüsusilə səciyyəvidir. Əlavələr cümlədə əsas mövqeli olmasa da, aydınlaşdırıcı və izahedici əlamətləri ilə diqqəti əsas məqsəd üzərinə mərkəzləşdirə bilir. «Əlavə söz və əlavə cümlələrdən istifadə fakültativliyi ədəbi dilin üslublarının hamısına aiddir. Fərq bundadır ki, bu kateqoriyalar üslublardan biri üçün daha səciyyəvi olduğu halda (məsələn, elmi üslub üçün), başqası üçün ya səciyyəvi deyil, ya da az səciyyəvidir (məsələn, nəsr əsərlərinin dili üçün). Yaxud üslublardan bir qismində (məsələn, elmi üslubda) həm əlavə sözlərdən, həm də əlavə cümlələrdən tez-tez istifadə edilirsə, deyək ki, bədii üslubda əlavə sözlərə nisbətən, əlavə cümlələrdən daha çox istifadə olunur»¹.

«Füyuzat»da müxtəlif üslublara aid nümunələr verilsə də və bədii üslub bədii dilin bütün tarixi mərhələlərində yüksəkdə dayansa da, jurnalın səhifələrində siyasi dil və üslub daha canlıdır. Hətta bədii dillə yazılmış əsərlərdə də siyasi çalar qabarıqlığı ilə seçilir.

Əslində, jurnalın dili daha çox siyasi dildir. Lakin Şərq siyasətinə, dünya siyasətinə aid olan məsələlər bədii üslub səviyyəsində izah edilib. «Füyuzat» üslub baxımından siyasidir. Siyasətin bədiiliklə təqdimi onun dili üçün xarakterik əlamətdir. Jurnalda elə yazılar verilmişdir ki, onların üslubunu asanlıqla ayırd etmək mümkün olmur. Burada bədii

¹ Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bakı, 2000, s.18.

üslubla ictimai-siyasi üslub birləşib, daha doğrusu, birləşdirilib. Fəallığı ilə digər üslublardan seçilən ictimai-siyasi üslub mətbuatın xarakterik üslubudur. Dövlət, siyasət, ticarət, hüquq və s. məsələləri ictimai-siyasi üslub vasitəsilə işıqlandırılır. Mətbuat üslubu dedikdə, qəzet və jurnalların üslubu başa düşülsə də, onların arasında incə üslub fərqləri mövcuddur. Belə ki, qəzet üslubunda mənası anlaşılan ümumişlək sözlərə geniş yer verildiyi halda, jurnal dilində termin, tərkib və qısaltmalardan da istifadə edilir. Əslində, ictimai-siyasi üslubda həm məcazlaşma və obrazlılıq, həm də terminlilik son həddə çatma bilməz və əsas elementlər səviyyəsinə qalxmamalıdır. Bu üslub obyektiv münasibət bildirən nitq vahidləri, konkret məlumat və faktları, yığcam lüğət tərkibi və s. xüsusiyyətləri ilə səciyyələnsə də, «Füyuzat»ın dilində bunlar çoxmənalılıq, subyektiv münasibət ifadə edən vahidlər, ümumi və mücərrəd məlumatlar və s. ilə vəhdət təşkil edir.

Dünya hadisələri fonunda Şərqi hadisələrinin izahını və bunların siyasi anlamını mükəmməl bir dil ilə verən «Füyuzat»ın dili Şərqi siyasət dilidir.

O regiondan (Azərbaycandan) daha böyük arenaya (Şərqi) aid olaraq milli şüurun, özünüdərkətmənin oyanmasında xüsusi rol oynamışdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə «Füyuzat» jurnalının ədəbi dilimizin norma və üslubları ilə münasibəti probleminə həsr olunmuşdur. Həmin fəsil beş yarımfəsildən ibarətdir. Yarımfəsillərdə XX yüzilin əvvəlində ədəbi dilin fonetik norması ilə jurnalın fərqli və oxşar cəhətləri, dərginin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, frazeoloji vahidlərin «Füyuzat»ın dilindəki mövqeyi və s. məsələlər işıqlandırılmışdır.

III fəslin birinci yarımfəslə «Füyuzat» jurnalı və ədəbi dilin fonetik norması» adlanır.

«Dilimizin fonetik quruluşunun tarixi inkişafını dərinlən öyrənmədən, bir çox tarixi qrammatika məsələlərini, xüsusən tarixi-morfoloji hadisələri elmi cəhətdən doğru-düzgün izah etmək və yaxud bir sıra dialekt və şivə faktlarını elmi surətdə hərtərəfli aydınlaşdırmaq mümkün deyil»¹.

«Füyuzat» jurnalının səs quruluşu üzərində aparılan tədqiqatlar dövrün inkişaf tendensiyasını əks etdirən fonetik cəhətləri müəyyənləşdirir. Bu sahədə araşdırmanın əhəmiyyətini dilimizin fonetik baxımdan

¹ Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, ADU, 1973, s.12.

inkişaf, yol və istiqamətlərini, səs quruluşundakı dəyişiklikləri göstərib izah etməklə bağlamaq olar.

Əslində, dilin səs cəhəti zəhəri forma hesab olunur. Lakin dilin bütöbvlükdə məzmunu səs sistemi ilə ifadə olunduğu üçün «Füyuzat» jurnalının dili fonetik tədqiqatdan kənarda qalmamalıdır.

«Füyuzat» jurnalının fonetik tədqiqatı dilin digər səviyyələrinin öyrənilməsi üçün özüdür.

«Füyuzat» jurnalının dilini linqvistik baxımdan araşdırmaq, fonetik, leksik-frazeoloji, qrammatik vahidləri həm tarixi aspektdə, həm də çağdaş dillə müqayisədə təhlil edib sabit və fərqli inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək ədəbi dilin ümumi mənzərəsinə aydınlıq gətirməkdən başqa, romantiklərin də dil-üslub özəlliklərini üzə çıxarmaqda faydalıdır. Bu, tarixi qrammatikamız və Azərbaycan dialektologiyası baxımından da əhəmiyyətliyədir.

«Füyuzat» jurnalının linqvistik təhlili ilə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mühüm və maraqlı bir tarixi dil materialının mövqeyi aydınlaşdırılır. Tarixi-linqvistik təhlillər ədəbi dildəki inkişaf prosesini də izləməyə kömək edir. Ümumiyyətlə, dilimizin bütün yaruslarının tarixi istiqamətdə öyrənilməsində «Füyuzat» jurnalının dilinin tədqiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

«Füyuzat» jurnalının dil materiallarının təhlilə cəlb edilməsi XX yüzilin əvvəlində ədəbi dilimizin fonetik norma və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə də kömək edir.

«Füyuzat» jurnalının dilində fonemlərin kənar müdaxilə ilə dəyişməsi və təsirə məruz qalması halları iki mənbə ilə əlaqəlidir. Bu mənadə, ekstralingvistik fərqlərin bir hissəsi ərəb-fars dillərindən qaynaqlanmışdır. Jurnalda belə dəyişmələrin bir qismi qohum dillərin, daha dəqiqi, ana türkcənin təsiri nəticəsində meydana çıxan faktlardır. Jurnalın dilində tarixi inkişaf boyu fonetik sabitliyini qoruyan sözlərlə yanaşı, milli dil baxımından deformasiyaya uğrayan sözlər də var. Bu baxımdan, jurnalın dilindəki fonoloqik faktlar diqqəti çəkir. Məsələn:

Annə! Ya Rauf məktəbə getməzsə nə olur.

Şekspirin «sone» təbir olunan nəğmələrinə nəzirədir¹.

Zatən *muzenin* müdiri dəxi gənc, çalışqan bir kişi, istibdada rəğməni tərəqqiyyatı-elmiyyəyə xidmət etməyə müqtədir bir zat².

Eliziya hadisəsi ilə müşayiət olunan samitin düşməsi «Füyuzat»ın fonetik spesifikasiyaya məxsus faktlardandır. Əvvəlki nümunədə dilimizin

¹ «Füyuzat» jurnalı. 1907, № 18, s.283.

² Yenə orada, 1906, № 7, s. 45

ahəng qanununa uyğunlaşan «ana» sözü qoşa samitlə və bu möhkəm fonetik qanunun prinsiplərindən kənara çıxaraq-ahəngə uyğun olmayaraq «annə» şəklində işlənmişdir. Sonrakı nümunələrdə isə «sonet» və «muzey» sözü eliziya fonetik hadisəsinin təsirinə məruz qalmışdır. Bu fonetik fərqlənmələr günümüzdə qədər gəlib çatmayaraq fonoarxaizmlər fonduna keçmişdir. Jurnalın dilində fonetik baxımdan paralellik özünü göstərir; eyni sözün həm eliziya təsiri ilə, həm də dilimizdə olduğu kimi işləndiyini müşahidə edirik:

Budda və Brəhmən məzhəbində olan hindular əhvali-ictimaiyyə, siyasiyyə və milliyyələrini islah üçün Kəlküttə şəhərində böyük bir *konqre* tərtib edib ingilis ziddinə olan əfkar və hissiyyatlarını aşkar bir surətdə bəyan etməkdədirlər.

Bu hərəkətin Mustafa Kamil Paşası Nabxayi Nauruci adlı bir hindu olub *konqresdə* ingilis əleyhinə qayət atəşin nitqlər irad etmişdir.¹

«Füyuzat»ın dilində fonoarxaik planda formasını dəyişmiş bir sıra sözlər, əslində, tarix boyunca uzun zaman sabitliyini qoruyub saxlamış, türk dillərinin budaqlanması dövründən də xeyli sonralara qədər bu dillərdə olduğu kimi işlənmiş, milli dillərin güclü inkişafı nəticəsində fonetik dəyişmələrə məruz qalmışdır.

«Füyuzat» jurnalının fonetik tədqiqatı Azərbaycan dilinin qohum dillərlə əlaqə dərəcəsini də göstərir.

Tədqiqatçılar samitlərin əvəzlənməsinin dildə daha qədim hadisələrdən olduğunu təsdiq edirlər. «Füyuzat» jurnalının fonetik sistemində nəzərə çarpan əvəzlənmələr mənə dəyişikliyi ilə müşayiət edilməyən fərqlər yaradır. Türk dillərində *p-b*, *t-d*, *k-q* tənzim edilməyən (və hətta edilə bilməyən) kar-cingiltili samit cütlükləri hesab olunur. Sözün əvvəlində onlardan hansının işlənməsinə görə türk dilləri iki qrupa ayrılır. «Birinci qrupa əvvəlində jingiltili partlayan samitləri olan dillər aiddir. Bu, oğuz adlanan dillərdir. İkinci-qıpçaq dilləri qrupuna, sözün əvvəlində anlant partlayan, ən çox isə kar partlayan samitləri olan dillər aiddir»².

Söz əvvəlində kar samitin cingiltiyə və ya əksinə keçməsi ilə bağlı konkret fonetik qanun heç bir tarixi mərhələdə müşahidə olunmamışdır.

¹ «Füyuzat» jurnalı, 1906, №6, s.83.

² Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı, Səda, 2002, s.39.

Türkologiya elmində söz əvvəlində cingiltili samitlərin işlənməsi kar samitlərdə cingiltiləşmə prosesinin başlanması ilə izah edilir. Bu mənada, ulu türkcənin müxtəlif tarixi dövrlərində *p* samitinin sözün əvvəlində işlək olsa da, sonralar öz yerini *b* samitinə verməsi təbii bir prosesin nəticəsidir. Lakin «müasir türk dillərində ulu dilin sözünü *p* samitinin qalıqlarını tapmaq olduqca çətindir».¹

«Füyuzat»ın dilində nəzərə dəyən əsas fonetik xüsusiyyətlər səs əvəzlənmələri və fonetik hadisələrin təsiri ilə meydana çıxan əlamətlər jurnalın əsas fonetik xüsusiyyətləridir. Bu baxımdan, «Füyuzat»dan sonrakı dövrün də ədəbi dilindəki fonetik xüsusiyyətlər eynidir: «Fonetik cəhətdən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili iki xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir: sait və samit əvəzlənmələri və fonetik hadisələr».² Fonem paralelliyi, ahəng qanununun pozulması, səsartımı, səsdüşümü və s. hadisələrdən irəli gələn dəyişmələr o dövrün ədəbi dilinin əsas fonetik cəhətlərindəndir. Variantlılıq isə onların içərisində daha diqqətçəkicidir.

«Füyuzat»ın dilində nəzərə çarpan fonetik xüsusiyyətlərdən biri söz sonunda «x» samitinin mövqe zəifliyidir. «Q» samiti hələ ki, çox güclüdür və ona qarşı müqavimətdə olan «x» samiti ilə mübarizədədir. Bu mübarizə söz sonunda variantlıq yaranmasına səbəb olur. Lakin jurnalın dilində söz sonunda «q» «x»-dən güclüdür. Məsələn: jurnalın dilində «çox» əvəzinə «çoq» yazılmışdır. Belə vəziyyətə digər nitq hissələrində də rast gəlmək olur.

Q samitinin işlənməsi ulu türkcənin sonrakı inkişaf dövrləri üçün xarakterikdir və törəmə hesab edilir. Lakin XX yüzilin əvvəli üçün bu samit mühüm mövqeli samitlərdəndir.

Azərbaycan dilinin səs quruluşu baxımından söz köklərində saitlərin mövqeyi, əsasən, sabit və müstəqildir. Şəkilçilərdə isə vəziyyət belə deyil. Həmin mövqedə saitlər müstəqil fonematik mənadan məhrumdur. Kök morfemin tərkibindəki son saitin şəkilçiyə təsir etməsi ilə müşayiət olunan bu hadisə fonetikamız üçün təbii əlamətlərdəndir. Belə ki, leksik baxımdan müstəqil morfem (kök), bu mənada, qeyri-müstəqil morfemi (şəkilçini) öz ahənginə uyğunlaşdırır. Türk dillərində sabitliyi və geniş yayılması ilə səciyyəvi olan ahəng qanununun pozulması halları ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə əlaqəlidir. Prof.

¹ Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı, Səda, 2002, s.39.

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı, Elm, 1998, s.143

A.Axundov onu ədəbi dildə sünilik kimi qiymətləndirmişdir: «Bu vəziyyət sanki ziyalı dili kimi xüsusiləşən ədəbi dili ümumxalq dilindən fərqləndirmək vasitəsi kimi süni surətdə yaradılmışdı. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində əmələ gəlmə yeri fərqləndirici əlamətinin möhkəm olması bunu bir daha təsdiq edir».¹ Lakin XI yüzildən XX yüzilin 20-30-cu illərinə qədər ədəbi dilimizdə müşahidə olunan əlamət, fikrimizcə, süniliyin deyil, canlı danışığın nəticəsidir ki, indi də onun izləri yaşayır.

«Füyuzat» jurnalının dilində sonradan düşməyə meyilli səslər də mövcuddur. Bu prosesi dildəki mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişaf qanunauyğunluğu ilə bağlamaq olar. Həmin hadisə həm adlar qrupundan olan sözlərdə, həm də fonetik cəhətdən dəyişməyə meyilli fellərdə müşahidə edilir:

Doqquz *yıl* bundan əqdəm Buxarada yerli bir əfəndi qaziyi-kəlan həzrətlərindən üsuli-cədid məktəbi açmaya müsaidə istədikdə qaziül-qüzat cənabları «üsuli-sövtiyyəmi, yaxud üsuli-cədidəmi? Nasıl olsa-olsun, ancaq məktəb açılsın-məktəb açmaya *icazət* istəmək lazım degildir» cavabını vermişdir².

Samit, sait dəyişmələri ilə işlənən sözlər, əsasən, canlı danışiq dilinə məxsus olaraq daha çox dialekt və şivələrə keçmişdir. «Füyuzat»da ədəbi dil faktı kimi işlənən kiçik dil vahidlərinin-fonemlərin bəzi xüsusiyyətləri danışiqda qalsa da, elələri var ki, artıq dialekt və şivələrdə də izini itirmişdir. Onların kifayət qədəri türk dilində mühafizə edilmişdir. Bu faktlar içində fərqli səslənmə ilə eyni mənani ifadə edənlərin çoxu indi də türksoylu dilləri tərk etməmişdir. Jurnalın dilindəki fonoarxaizmlərin bəzisi (icazət) «Füyuzat»dan sonra, bir qrupu isə XX əsrin birinci yarısından sonra arxaikləşib. İkinci qrupa daxil olan fonoarxaizmlər (dilimiz üçün) bir sıra türk dillərində aktiv fonetikaya daxildir. Ədəbi dildə mövqeyini müxtəlif səbəblərdən itirmiş fonoarxaizmlər bir zaman aktiv fonetik vahid olaraq yazı dilimizin inkişafında müəyyən rol oynamışdır.

III fəslin ikinci yarım-fəslə **«Füyuzat» jurnalının leksik xüsusiyyətləri** adlanır.

«Füyuzat» jurnalı zəngin və maraqlı bir leksikaya malikdir. Jurnalın lüğəti həm ədəbi dilin fəal lüğətinə daxil olan, həm də müəyyən

¹ Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, ADU, 1973, s.18

² Füyuzat, 1907, №15, s.230.

mərhələdə onu tərk edən və ya ünsiyyət dairəsi daralan sözlərlə səciyyəvidir. «Füyuzat»ın dilində elə sözlər var ki, ədəbi dil baxımından daha çox onun öz leksikasına daxil olmuş və jurnalın fəaliyyətindən sonra arxaikləşmişdir. Həmin lüğətə daxil olan elə leksik vahidlər də var ki, XX yüzilin ikinci yarısına qədər işlək olmuşdur. Nisbətən uzun ömürlü leksik vahidlərin əhatə dairəsi də geniş olmuş, sovet dövrünün yazarları onlardan tez-tez istifadə etmişdilər.

Füyuzatçıların dilçilik görüşlərində XX yüzilin sonunda Türkiyədə çap edilən «Sərvəti-fünun» jurnalı və onun ətrafındakı ədəbi mühitin müəyyən təsiri özünü göstərir. Füyuzatçılar sərvəti-fünunçulara ehtiramla yanaşırdı. «Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, Anadolu - türk mühiti üçün sayılan və seçilən məşhur «Sərvəti-fünun» jurnalı nəyə nail oldusa, Azərbaycanda «Füyuzat» həmin xidməti gördü»¹. Həm «Sərvəti-fünun», həm də «Füyuzat» ortaq inanca, oxşar üslub və fikirlərə malik olan bir ədəbi nəslin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Onların aristokrat düşüncələri nəticədə yüksək bir üsluba gətirib çıxarırdı. Dəbdəbəli üslub ifadə üçün layiqli, bəzəkli dil vahidləri tələb edir, bu da öz növbəsində dili mürəkkəbləşdirirdi.

Jurnalın leksikasının tədqiqi göstərir ki, onun dilindəki arxaik faktların bir qismi tarixən qohum və işlək olan sözlərdir. «Füyuzat»ın lüğətinə aid olan vahidlər mənşə baxımından türkün, ərəbizm, farsizmlərdən və az miqdarda rus-Avropa sözlərindən ibarətdir. Birinci qrupa daxil olan leksik vahidlərin bir hissəsi bu gün üçün də dilimizin aktiv lüğətinə daxildir. Onların bir hissəsi isə dilimiz üçün arxaikləşsə də, digər türk dillərində yenə də istifadə prosesindədir.

Dil və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsi olan alınmalar dildəki qanunauyğun proseslərdən biridir. Dil üçün alınmaların mənşə üstünlüyünü təyin etmək çətindir. Bu məsələ ilə bağlı ümumi dil üçün deyil, dilin ayrı-ayrı mərhələlərinə görə fikir yürütmək mümkündür. Belə bir üstünlük XX yüzilin əvvəlində ərəb-fars dillərinə, ortaları və sonunda rus dilinə (həmin dil vasitəsi ilə dilimizə keçən sözlər də nəzərə alınır), hazırda isə türk və ingilis dillərinə aid edilə bilər. Dilə beynəlmiləl vahidlərin keçməsinə də alınmaların böyük rolu var. Əslində, kənar dil elementləri hesabına zənginləşmə daxili imkanlar vasitəsilə zənginləşmədən irəliyə getməməlidir.

«Füyuzat» jurnalının dilindəki ərəb-fars mənşəli sözləri iki qrupa ayırmaq mümkündür:

¹ Vəliyev Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı, Elm, 1999, s.11.

a) Ədəbi dildə sabitləşib normalaşmış, dilin lüğət tərkibinə daxil olan alınmalar;

b) Ədəbi dil normaları baxımından sabitləşə bilməyən sözlər (və tərkiblər).

Dilin bütün qatlarında ərəb-fars mənşəli vahidlərin özünəməxsus mövqeyi var. Bu baxımdan, «Füyuzat» jurnalının dili səciyyəvidir. Jurnalın dilində həmin mənşədən istifadəsi müəyyən bir məqsədlə bağlı olan sözlər də vardır. «Füyuzat» jurnalının dili ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, dəyişmə və alınmalara daha çox meyl edən dil yarusu leksikadır.

«Füyuzat» jurnalının dilində adlar zonası daha zəngindir və burada arxaik leksemlər digər dil vahidləri ilə müqayisədə daha çox diqqəti çəkir. Jurnalda adlar zonası dinamikliyi – yeniləşmə və arxaikləşmə prosesinin təsirinə məruz qalması ilə səciyyəvidir. Bu proses ərəb-fars leksemlərinin müqaviməti ilə qarşılaşır.

«Füyuzat» jurnalının leksikası nitq hissələri baxımından qruplaşdırılmış vahidlər üzərində tədqiq olunur. «Dilin leksik sistemi sadəcə olaraq leksik-semantik birliklərin qarşılıqlı münasibətdə olduğu nitq hissələri sistemidir»¹.

Milli sözlərlə alınmalar arasındakı mübarizədə konkretlik yoxdur. Belə ki, onların işləkliyində zəiflik-güclülük və kəmiyyət nisbəti qeyri-bərabərdir. Ayrı-ayrı mətnlərin dilində millilərlə alınmaların nisbəti çox müxtəlifdir. Mətnlər eyni qələmin məhsulu olmadığından «Füyuzat»-ın dilinin təhlilində onun ümumi dil xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır.

Jurnalın leksik tədqiqində əsas diqqət «milli alınmalar»a – ana türkcəmizin leksik vahidlərinə verilmiş, onların arxaikləşmə səbəbi, bu prosesdə mövqeyini hansı dil faktlarına verməsi və indiki taleyi müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, jurnalın milli leksikaya mənsub olub sonradan arxaikləşən vahidlərinin əksəriyyəti ana türkcədə ümumi leksem kimi böyük bir zaman boyunca işlənən sözlərdir.

«Füyuzat»-ın alınma leksikasındakı ərəb-fars sözlərinin əksəriyyəti milli dilimizdə işlənir və ədəbi dilimizdə artıq uzun zamandır ki, azərbaycanlaşaraq vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Həmin mənbədən olan arxaizmlər, əsasən, tərkiblərdir. Digər mənbələrdən gələn alınmalar içərisində dilimizdə heç işlənməyən bir sıra sözlər var. Bunlardan «pantalón» (paltar növü, fransız dilindən alınıb. İtaliya komediyalarında

¹ Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, s.7

olan bir antroponimdəndir), vaftis (yunan mənşəlidir, xristian dininə görə, günah bağışlama fəaliyyəti), kanapa (divan), panayır (yunan mənşəlidir, mənası «böyük bazar», «yarmarka» deməkdir) və s. göstərmək olar. Rus dilindən keçən sözlərdən bir qrupu (məsələn, ministr, orqanizasiya və s.) ədəbi dilimizdə jurnalın dilində olduğu kimi işlənmiş, digər alınma və ya milli qarşılıqları onların dildəki mövqeyinə təzyiq etmişdir. «Proqram», «partiya» kimi alınmalar artıq dilimizdə ümumişlək sözə çevrilməkdədir.

«Füyuzat»ın dilində zəngin sifət zonası diqqəti çəkir. Dilimizin lüğət fondunda məzmunu ilə sifət anlayışı bildirən sözlərin öz mövqeyi vardır. Mənşə, inkişaf və sabitlik baxımından əsl sifətlər birinci sırada gələrək türk dillərinin tarixi inkişafındakı butöv mənasını möhkəm qoruyub saxlamışdır.

«Füyuzat»ın dilində ikili xarakter daşıyan sifətlər də var. Maraqlıdır ki. «bütün» sözü sifət kimi, dərəcə mənası daşıyan «büsbütün» sözü isə zərf kimi işlənmişdir. Türkdilli lüğətlərdə də «bütün» sifət kimi, «büsbütün» isə zərf olaraq öz əksini tapmışdır.

Sifətin çoxaltma dərəcəsinin fonetik yolla əmələ gəlməsində qrammatika kitablarında «m», «p», «r» samitlərinin rolundan danışılır. Halbuki türk dillərində, o cümlədən, bu mənada «s» samitinin də rolu unudulmamalıdır. Məsələn, «dosdoğru» sözündə «s» çoxaltma dərəcəsi düzəltməyə xidmət edən vasitədir. Dilimizdə fonetik yolla çoxaltma dərəcəsi əməliyyatı, əsasən, rəng bildirən sifətlər üzərində aparılır və bu baxımdan əsas işi «m», «p», «r» samitləri görür. Faktik materiallar göstərir ki, «s» samitinin çoxaltma dərəcəsinə xidmət etməsi digər qrupdan olan sifətlərlə də bağlıdır. «Füyuzat» jurnalının dilində işlənən «büsbütün» sözündə «s» samiti təyini əvəzliyin keyfiyyət dərəcəsini artırmış və dərəcə əlamətinə baxmayaraq zərf kimi işlənmişdir (Halbuki dərəcə əlaməti sifətin özəl cəhətlərindəndir):

Büsbütün unutmğa... məhfəzeyi-xəyalından çıxarmğa çalışıyor¹.

«Büsbütün» sözü burada zərf olaraq «tamamilə» sözünün sinonimi kimi diqqəti çəkir.

Jurnalın leksik təhlili qədim və əsl sifətlərin əksəriyyətinin XX yüzilin ədəbi dilində işləndiyini göstərir və məlum olur ki, isimlərlə müqayisədə sifət digər dillərin təsirinə daha az məruz qalmışdır.

Dilimizin (ümumiyyətlə, bütün türk dillərinin) leksikasında olduğu kimi «Füyuzat» jurnalının da lüğətində say kəmiyyət baxımdan ən az işlənən nitq hissələrindəndir. Say zonasında çağdaş dilimizlə

¹ Füyuzat. 1907, № 14, s.216.

müqayisədə fərqli cəhət «bölüşdürmə sayları»ndan istifadə olunmasıdır. Əvvəllər və hazırda türk dilinin spesifik say qrupuna daxil olan bu saylar «əşyanın cinslərinə bölünmüş hissələrinin sayını bildirir. Bölgü bildirən saylar *-ar, -ər; -şar, -şər* şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir»¹. Türk dillərinin hamısı üçün xarakterik olan bu saylar XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan dilində də işlək olmuşdur. Hazırda bölüşdürmə sayının mənası «birbəbir» sözündə və «Cücələrim» uşaq mahnısında «Cücələrim birər-birər» misrasında mühafizə edilmişdir. Lakin türk dilində işlənmə tezliyinə malik olan bu saylar dilimiz üçün məhdudlaşaraq sıradan çıxmışdır.

«Füyuzat» jurnalının leksik vahidlərindən danışarkən əvəzliliklər qətiyyən unudulmamalıdır. Belə ki, bu əsas və mübahisəli nitq hissəsi ilə jurnalın dilinin leksik-morfoloji spesifikasiyasını müəyyənləşdirmək daha düzgündür. Qədim və milli nitq hissəsi olan əvəzliyin təsviri və daxili cəhətləri türk dillərinin genetik əlaqəsinin möhkəmlik dərəcəsini göstərən faktlardandır. Əvəzlilik həm semantik, həm qrammatik, həm də üslub xüsusiyyətləri ilə türk dillərində önəmli mövqeyə malik dil vahididir. Türk dilləri əvəzliliklə zəngin dillərdəndir. Ümumtürkoloji tədqiqatlar bu fikri təsdiq edir. Əvəzliyin həm öz mənə növləri, həm də onların başqa nitq hissələrinə keçməsi faktları onlardakı xüsusi genetiklikdən danışmağa imkan verir. İlkin nitq hissələrindən olan əvəzliliklər türk dillərindəki ümumiliyi təsdiq edən və bu əlaməti çox-çox qədimlərdən mühafizə edən dil vahidləridir. Onların qədimliyi və tarix boyu müxtəlif fonetik və semantik dəyişmələrə məruz qalması bir sıra növləri haqqında qəti fikir söyləmək imkanını məhdudlaşdırır və mübahisələrə səbəb olur. Artıq işarə əvəzliliklərinin daha qədim olması haqqında (insanın özündən əvvəl daxil olduğu aləmi dərk etməsi faktları bunu deməyə əsas verir) fikirlər formalaşmışdır.

Əvəzliliklər əsas nitq hissələri arasında «Füyuzat» jurnalının dilində Azərbaycan dili morfoloji normalarının öz yerini türk dili normalarına verməsini aydın şəkildə göstərən dil vahidləridir. «Füyuzat» jurnalının dilində işlənən bəzi əvəzliliklər həmin dövr və çağdaş dilimiz üçün artıq arxaikləşmişdir. «Füyuzat» jurnalı onları təkrar canlandırmış, bir müddət ədəbi dilimizdə işlənməsinə təsir etmiş, lakin XX yüzilin ikinci yarısından onlar tamamilə arxaikləşmişdir. Bu baxımdan, «*şu*» əvəzliyindən başqa, *öylə, böylə* əvəzliliklərini göstərmək olar.

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi grammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 1990, s.102.

İştə *böylə* bir şahın didarına müştəq olan İstanbul xalqı müşarileyhin güzərgahlarına axın-axın, fövc-fövc yığılıb anı çar çeşm ilə gözliydurlar¹.

Sual əvəzlilikləri yeganə əvəzliliklərdir ki, əvəzliyin özünü də əvəz edə bilir. Dilimizdəki bütün sual sözləri sual əvəzliyi hesab edilir. Onların sayı isə, məlum olduğu kimi, məhdud deyil. Çünki hər bir nitq hissəsinin ən azı üç (zərfin isə daha çox) sualı var və onları əvəz edən əvəzlilik suallarının da hamısına yiyələnərək çoxsaylı üslub məqamları qazanır. Bədii və ictimai-siyasi üslubda, o cümlədən, «Füyuzat» jurnalının dilində həm qrammatik (cavab tələb edən), həm də ritorik (cavaba ehtiyacı olmayan), elmi üslubda isə, əsasən, qrammatik sual cümlələrindən istifadə olunur. Əvəzlilik adlandırma funksiyasından məhrum olsa da, göstərmə, işarətmə funksiyası onun tez-tez işlənməsi üçün geniş imkanlar açır və bu (deyktik funksiya), onun fərqləndirici əlaməti olaraq «Füyuzat» jurnalının dilində də özünü göstərir. Sual əvəzliyinin «hansı» deyil, «hanki» şəkildə işlənməsi XX yüzilin ikinci yarısına qədər davam etmişdir. S.Vurğunun da əsərlərində bunun şahidi oluruq. Jurnalın dilində bu sual əvəzliyi yalnız «hanki» şəkildə deyil, həm də çağdaş dilimizdə olduğu kimi «hansı» formasında işlənmiş və bu müvazilik uzun müddət dilimizdə davam etmişdir:

İnsan *hansı* sinndə olursa-olsun, hali-dövrən iki, üç gün anın müradına təvafüq etdikcə məsud olur².

«Bu sözün «hansı» şəkildə sabitləşməsinin XVIII əsrdən başladığını söyləmək olar. Çünki Azərbaycan ədəbi dilinin bu dövrdən etibarən ümumxalq dilinin qüvvətli təsiri nəticəsində sadələşməyə doğru inkişafı, xalq yaradıcılığının davamlı nüfuzu dilin lüğət tərkibi, ifadə və üslubu sahəsində olduğu kimi, bəzi qrammatik forma və qaydaların da normalaşmasına öz təsirini göstərmişdir».³ «Hansı» sual əvəzliyinin türk dilindəki variantı «hangi»dir.

«Füyuzat» jurnalının dilində geniş şəkildə işlənən və Azərbaycan, ümumiyyətlə, ümumtürk dilində qədimdən istifadə olunan «kəndi» əvəzliyi işlənmə tezliyinə görə ön sıralardadır. Onun spesifikliyini çağdaş dövrümüzdə daha çox qoruyan türk dilidir.

«Kəndi» əvəzliyi klassik ədəbi dilimizdə «öz» əvəzliyi ilə müvazi işlənərək XX yüzilin ikinci yarısına qədər davam etmişdir. «Kitabi-

¹ Füyuzat. 1906, № 6, s.98.

² Yenə orada, s.88

³ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı.Azərbaycan Universiteti. 1990, s.117.

Dədə-Qorqud» dastanlarının, Nəsimi, Füzuli, M.P.Vaqif, N.Nərimanov, M.Ə.Sabir və başqalarının dilində işlənən, füyuzatçıların, o cümlədən, H.Cavidin dilinə xas olan «kəndi» əvəzliyi M.Kaşğarlının «Divani-lügət-it-türk»ündə də qeyd olunmuşdur.

«Füyuzat» jurnalının dilində qayıdış əvəzliyinin hər iki variantı işlənmişdir:

Kəndimizi mühafizəyə hala qüdrətimiz vardır¹.

H.Mirzəzadə «kəndi» əvəzliyinin canlı danışiq dili və dialektlərimiz üçün səciyyəvi olmayaraq kök sala bilmədiyini qeyd etsə də, əvəzliliklərlə bağlı xüsusi tədqiqatlarda Qazax, Şəki, Saatlı dialektlərində hələ də işləndiyi göstərilir².

Beləliklə, «kəndi» və «öz» əvəzliyi həm şəkilçi qəbul etmədən təyini əvəzlik kimi, həm də mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birlikdə qayıdış əvəzliyi kimi «Füyuzat»ın dilində işlək olmuş və onun işlənmə dövrü jurnalla başa çatmamışdır.

«Füyuzat» jurnalının leksikasında fellərin xüsusi leksik mövqeyi vardır. Jurnalın dilində işlənən fellərin əksəriyyəti indi də dilimizdə ümumişləkdir. Onlar işlənmə dairəsinin genişliyi və qrammatik rolunun qabarıqlığı ilə səciyyəvidir. Bundan başqa, fellər polisemik imkan, omonimlik xüsusiyyəti, sinonimik cərgədə yeri məsələlərinə görə də diqqəti çəkir. Jurnalın lügət tərkibində bu gün üçün arxaikləşən bəzi sözlər fel zonasına aiddir. Bu baxımdan, «yapmaq» feli səciyyəvi dil faktlarındanandır. Bu felin türk dillərində işlənmə tarixi qədimdir o, ümumtürk elementlərindəndir. Bir neçə mənada işlənən bu söz «tikmək», «düzəltmək», «etmək» və s. hərəkət anlayışlarını ifadə etmişdir:

Altmış sənə yaşayıb baş gütmədən isə çox iş yapıb az yaşamaq daha övladır zənn edirik³.

«Yapmaq» feli «iş» ismi ilə işlənərək «iş görmək» mənasında semantikasının genişliyini təsdiq edən vahid kimi özünü göstərmişdir. Belə ki, o indi də türk dilində zəngin semantikasını mühafizə edərək iyirmi iki mənada işlənir. Bizim türkcəmizdə isə artıq arxaikləşmişdir. Lakin canlı danışiq dilində «çörək yapmaq» şəklində işlənməkdədir.

Türk dillərinin budaqlanma mərhələsindən əvvəl və bir müddət sonra ümumi dil vahidi kimi işlənən «bulunmaq» feli, yəqin ki, milliləşmənin güclənməsi prosesinin təsiri ilə dilimizdəki mövqeyini tərk

¹ Füyuzat. 1907, № 14, s.222

² İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı, Elm, 1986, s.159.

³ Füyuzat. 1906, № 6, s.94.

etmişdir. Lakin XX yüzilin əvvəlində yazılı nitq nümunələrində, o cümlədən, «Füyuzat» jurnalında onun öz mövqeyini qoruduğunun şahidi oluruq. «Bulunmaq» müxtəlif morfoloji dəyişikliklə jurnalın dilində bir sıra məqamlarda işlənmişdir:

Digər tərəfdən hökumətin təərrüzündən məsun olub bəstə girmək üçün də icabında gözəl yerlər *bulunuyordu*¹.

«Bulunmaq» feli jurnalın aktiv leksika faktlarındanandır. O, çağdaş türk dilində də işlənmə tezliyinə malik olaraq semantikasının zənginliyi (ondan çox mənası var) ilə seçilir və türk dilinin söz yaradıcılığında fəal iştirak edir.

Leksik-qrammatik istiqamətdə müqayisə yolu ilə aparılan tədqiqatlar zamanı qarşıya çıxan leksik vahidlərdən biri də «dürülmək» sözüdür:

Halbuki Avropada bu gün mağazalarda əşya *dürülən* kağızlar da məxsus emal olunduğundan o kibi biçarə əsərlərin sahiblərinin isimləri ilə bərabər nərələrə gedəcəgini təyin etmək güc degildir².

«Burulmaq», «bükmək», «bükülmək» mənasında işlənən bu leksik vahid dilimizdə arxaikləşmənin təsirinə məruz qalmış, lakin türk ədəbi dilində indi də işləkliyini mühafizə etmişdir. Güman ki, dilimizdəki «dürmək» isminin əcdadı həmin feldir. Türk dilində «dürmə» həm yemək növü olaraq isim kimi, həm də məsdər kimi işlənir. Azərbaycan dilində tarixi qədim olan bu söz «Cürtdanın nağılı»nda «yağ dürməyi» söz birləşməsinin komponenti kimi, canlı danışıda da həm təklikdə isim kimi, həm də birləşmə daxilində işlənsə də fellik funksiyasını itirmişdir. «Burulmaq», «burmaq», «bükmək», «bükülü», «bükülmə», «büküm» və s. kimi geniş semantikaya malik olan bu söz çağdaş Azərbaycan dilində hərəkət mənasında arxaikləşsə də, bu mənada türk dilinin aktiv lüğət tərkibinə daxildir.

Ümumtürk leksik vahidi kimi qədim tarixə malik olan «*bəkləmək*» feli də «Füyuzat» jurnalının dilində işlək olmuşdur. Yəqin ki, bu söz morfoloji yolla düzəlmiş leksik vahidlərdəndir. Sözün kökü (bək) əsasında «bəkçi» isminin yaranması bu fikri təsdiq edir. Jurnalın dilində «bəkləmək» feli «ummaq», «arzulamaq» mənasında işlənmişdir:

Bu babda lazım gələn tədabiri-mümkünəyiərbabi-maarifin qeyrət hümmətlərindən *bəkləriz*.

«Bəkləmək» felinin məna meydanı genişdir, o, «gözləmək», «qorumaq», «axtarmaq» və s. mənalarında türk dilinin leksikasına daxil

¹ «Füyuzat», 1907, № 7, s. 100

² Yenə orada, 1907, № 23, s.361.

olan vahidlərdəndir. Türk dilində ilkin forma və məzmununda işləkliyini qorusa da, dilimizin leksikasını tərk etmişdir.

Tarixi çox qədimlərə gedən *irmək* feli jurnalın leksikasında aktiv və passiv leksika arasında orta mövqedədir. Bu fel ümumtürk dilinin faktı olaraq budaqlanma mərhələsindən sonra da ümumi leksik vahid kimi aktiv olmuş, XX yüzilin əvvəlindən başlayaraq istifadə dairəsi daralmağa başlamışdır. «Füyuzat» jurnalında «irmək» felindən bir neçə yerdə istifadə olunmuşdur. Həmin feli müxtəlif formalarda, yəni morfoloji əlamətlər baxımından dəyişik şəkillərdə görürük. «İrmək» (ermək) qədim abidələrdə «çatmaq», «yetmək», «olmaq», «qovuşmaq» mənalarında işlənmişdir. Dilimizin hazırkı vəziyyəti üçün bütün variantları arxaikləşsə də, klassik dil nümunələ-rində xeyli fəal olmuşdur. «Oğuznamə» (tərtib edən S.Əlizadə) və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «olmaq» «çatmaq» mənasında işlənmişdir. Prof. H.Mirzəzadə bu felin çağdaş ədəbi dilimizdə işlənən «idi»nin qədim şəkli olduğunu göstərir. O, erdi-idi; ermiş-imiş variantlarında birinci tərəfi qədim, ikinci tərəfi isə çağdaş forma hesab edir. Belə olduqda həmin cərgədə «isə» kənarda qalır. Fikrimizcə, bu mülahizə ilə razılaşmaq çətindir. Hazırda türk ədəbi dilində tam müstəqil fel kimi işlənən «ermək» variantı da buna əsas verir. Tarixən semantikasını bütün gücü ilə qoruyan «ermək» feli indi də ana türkcədə «çatmaq», «qovuşmaq» mənalarında fəal leksikaya daxildir.

«Füyuzat» jurnalında dil vahidlərinin təhlili bir daha təsdiq edir ki, arxaikləşmə müəyyən zaman daxilində dilin leksik-qrammatik strukturunda baş verən qanunauyğunluqdur, təbii bir dil hadisəsidir. Jurnalın dilində fel məzmunlu sözlər kəmiyyət və mənasına görə daha zəngindir. Türk elementi baxımından mühafizəkarlığını uzun müddət güclü şəkildə qoruyaraq son dərəcə zəif dəyişməyə məruz qalan və ya heç dəyişməyən hal-hərəkət anlayışı bildirən sözlərin bir qismi bəzi ayrı-ayrı türksoylu dilləri (məsələn, Azərbaycan dilini) tərk etsə də, ümumi ana türkcənin əsas leksik vahidləri kimi bu gün də canlıdır.

Aşamaq: Yoxsa bizim kibi *aşamış*, yaşını yaşamış, saç-saqqalı ağarmış qartlardan nə bəklənə bilir.

Bizə qalsaydı bu gün içlərində yaşadığımız xanələri belə satıb *aşayacaq* idik¹.

M.Kaşqarlının «Divani-lüğət-it türk» əsərində «aşa»-yemək, «aşamaq» -aş yemək kimi qeyd olunmuşdur².

¹ Füyuzat. 1907, № 14, s.220.

² Kaşqarlı M. Divan-i-lüğət-üt Türk/çevirəni Besim Atalay, Ankara, IV c, 1999, s, 42.

Mağraşmaq: Babaları övladından, övladı anasından mağraşa-mağraşa ayrılıyır idi¹.

Bu fel XX yüzilin əvvəlində Azərbaycanda, fikrimizcə, yalnız «Füyuzat»ın dilindədir. Cümlənin mənası onun «bir yerə toplaşmaq», «dəstə-dəstə» mənasında işləndiyini göstərir. «Türk lehceləri sözlüğü və «Türkçe sözlük»də belə bir söz qeydə alınmayıb. Bizcə, Krimdə yaşayan türklərin lüğətinə daxildir (H.S.Ayvazovun «Nədən bu hala qaldıq» məqaləsindəndir).

Sasmaq- Balıq başdan sasır²...

M.Kaşqarlı «Divan»ında da həmin leksem eyni mənada işlənmişdir: sasmaq –kokmak. Söz kökü ilə başlanan sözlər ümumtürk vahidləri içərisində müəyyən mövqeyə malikdir. O, fel kimi «iylənmək» mənasında işlənmişdir. Türk lüğətlərində «yemək» mənasında «sasılıq» asemantik ismi də var.

Kəkərmək: İxtiyarların bəzisi dırnaqları ilə dişlərini qarışdırır, bəzisi də *kəkərərək* «əstəğfürullah» deyir³.

Jurnalın dilində bu fel bir yerdə işlənib. Lüğət və oğuznamələrdə də bu felə rast gəlmək olmur. M.Kaşqarlının «Divan»ında «kək» («kek») sözü qeydə alınıb. Həmin leksik vahid «kin», «öc», «sıxıntı», «zəhmət», «möhnət» mənalarını ifadə edir. Bundan başqa, «kinlənmək» mənasında olan «kekmək» feli də «Divan»da əks olunub (I c., s. 44, 479; II c., s. 283). «Füyuzat» jurnalının dilində işlənən «kəkərmək», fikrimizcə, ad soylu «kək» sözünə –ər fel düzəldən leksik şəkilçinin artırılması ilə yaranan düzəltmə sözdür. Hazırda dilimizdə işlənən «kükrəmək» sözü, yəqin ki, həmin leksik vahidlə bağlıdır.

Tam köhnəlmə prosesinin təzahürü olan leksik arxaizmlər (dilimizin yazı formasında heç işlənməyən sözlər) isə işləklikdən düşsə də, dialekt və şivələrdən üzülməyib və ya başqa türkcələrdən çıxmayıb. Bu əlamət və mühafizəkarlıq, xüsusilə də, hərəkət anlayışı bildirən leksik vahidlərə aiddir. Hazırda oğuz qrupuna daxil olan digər türk dillərində onların fəal işlənməsi bu fikri təsdiq edir. Onlar yazılı ədəbi dildə müəyyən zaman daxilində mövqeyini tərk etsə də, yaşamını tamamilə itirməmiş, ya müxtəlif dəyişmələrlə, ya da çeşidli çalarlarla dilin hansı qatındasa izini çaxlamışdır.

«Füyuzat» jurnalı vasitəsi ilə dillərin budaqlanma dövründə dilimizə görə arxaikləşmiş, çağdaş türkcədə işləkliyini saxlamış leksik-

¹ Füyuzat. 1907, № 14, s.220.

² Yenə orada, № 16, s.225

³ Yenə orada, № 22, s.349

grammatik vahidlərin yenidən Azərbaycan dilinə gətirilməsi füyuzatçıların ulu kökə qayıdış arzuları ilə bağlıdır. Budaqlanma zamanının güclü təsirinin zaman-zaman XX yüzilin əvvəlinə gəlib çatmış nəticələri dövrünün məhsulu olan «Füyuzat» yenidən bütövləşmə tərəfdarı olaraq bu məqsədə dildən başlayırdı. Onun yazılı dilin türk dili normalarına dayanması və bunun nəticəsi olaraq jurnalın leksikasında Osmanlı dili vahidlərinin işlənmə tezliyinin yüksəkliyi böyük türkçülük ideyalarının məhsuludur.

III fəslin üçüncü yarım fəslə «Füyuzat» jurnalının dilində frazeoloji vahidlər» adlanır.

Dilin leksikasında xüsusi lay təşkil edən frazeologizmlərin mövqeyi və mənası təsdiqləyir ki, onlar məcazlıq və obrazlılığın ilkin ifadəçiləridir. Milli orijinallığı, xaslığı ilə dil vahidləri içərisində ön yerlərdə duran frazeoloji birləşmələr fikir və mətləbləri güclü dərəcədə əks etdirməklə səciyyəvidir. Bu mənada, «Füyuzat» jurnalının dili özünəməxsusluğu ilə seçilir. Dərginin dilində mövqeli frazeologiya üslub imkanları ilə poetik ovqat yaradaraq estetik baxımdan güclü təsir bağışlayır.

Jurnalın dilində elə frazeoloji birləşmələr var ki, onlar cümlə quruluşuna malik olaraq həmin sintaktik vahidin məna yükünü daşıyır. Lakin məcazi mənada işlənən fəli frazeoloji birləşmənin mənasını mühafizə edərək «ismi birləşməyə keçən frazeologizmlər» də dərginin dilində xüsusi mövqeyə malikdir. «Füyuzat» jurnalının dilindəki frazeoloji birləşmələr informativ səciyyəsi, ədəbi səviyyəsi baxımından seçilən dil vahidləridir. Dərginin dilində söz qıtlığı ilə qətiyyənlə rastlaşırıq. Bu mənada, onun frazeologiya zonasındakı söz bolluğu heyranəmiz birləşmələr yaradıcılığını müəyyənləşdirir:

İştə bu iki sinifi, yəni üləma ilə ümərəyi kəndinə bənd etdikdən sonra, *vətənimizi, millətimizi istədiyi kibi çevirməyə, fırılacağını arzu etdiyi tərəfə döndərməyə* müvəffəq olmuşdur¹.

«Füyuzat» jurnalının dilindəki frazeoloji birləşmələr və bu səviyyədəki söz və ifadələr ibrətamiz məna yükü ilə səciyyəvidir. Bu «ibrətamiz» birləşmələr jurnalın dil-üslub kəşflərindəndir. «Kelime seçimi, kelimelerle yüklənen anlam, kelimeler arasında kurulan ses ve anlam ilişkileri her şaire və yazara göre değişir. İşte dilin bu özel kullanış biçimlerine üslup denir»². Beləliklə, frazeologiyada söz-ifadə

¹ Füyuzat, 1907, № 12, s. 190.

² Türk dili ve edebiyatı. Ankara, Etam: A.Ş. 1996, s.50.

seçimi tamamilə üslubiyyat problemidir və üslubun xaslıq yaratmaq xüsusiyyəti baxımından «Füyuzat» jurnalı orijinaldır.

III fəslin dördüncü yarımfəsli «Füyuzat» jurnalı və ədəbi dilin **grammatik normaları**» adlanır. Bu yarımfəslin birinci bəndi «**Morfoloji xüsusiyyətlər**»dir.

Jurnalın dilindəki ümumi cəhətlər Osmanlı dil quruluşundan irəli gələn əlamətlərlə bağlıdır. Bu mənada, «Füyuzat» jurnalının dili konkret grammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Grammatik özünəməxsusluq jurnalın grammatik əlamətlərindən ayrıca danışmağa əsas verir. Belə ki, Osmanlı dilinin, əslində, ulu türkcənin güclü təsiri daha çox grammatikada, xüsusilə də morfologiyada özünü göstərir.

Çağdaş dilimizdə işlənən isim düzəldən şəkilçilərin hamısı jurnalın da dilində işlək olmuşdur. Bu baxımdan, diqqəti çəkən cəhət budur ki, o bəzən fərqli məqamlarda işlənmişdir:

Böylə *ailəçilərə*, böylə babalara nifrət!..¹

Əgər o əsər hədəyi-tənqiddən keçməz, məhasin və məayibindən qəzetələrdə bəhs olunmazsa, nə bir teatroda təmsil olunur, nə də bir *kitabçı* dükanında dolab qəbul bulur².

-*Lar*² şəkilçisi kəmiyyət kateqoriyasının ən geniş yayılmış və tarixən dəyişməyən morfoloji əlaməti hesab edilir. O, çoxluğu daha güclü ifadə edən şəkilçi-morfemdir. Bunu həmin morfemin iki qədim çoxluq əlamətinin (-*l* və (-*a*)*r*) birliyindən yaranması ilə izah etmək olar. «Füyuzat» jurnalının dilində bu şəkilçinin müxtəlif üslub imkanları müşahidə edilir. Məlumdur ki, mücərrəd mənalı isimlər kəmiyyət şəkilçisi ilə işlənmir. Bu şəkilçi, əsasən, konkret mənalı isimlərə qoşularaq onların çoxsaylı məzmununu ifadə edir. Jurnalın dilində -*lar*² şəkilçisi həm konkret, həm də mücərrəd mənalı isimlərlə işlənmişdir. Bu baxımdan, onun ikinci qrupa aid olan isimlərlə işlənməsi diqqəti çəkən əlamətlərdən biri sayıla bilər:

Bizə qalırsa, ittihadı həqqilə anlamaq üçün əvvəli-əmrdə 17 Oktyabr Manifesti ilə elan olunan *hürriyyətlərdən* «hürriyyəti-vicdan» ilə «hürriyyəti-kəlamı» layiqi vəchlə dərk və təqdir etmək lazımdır³.

«Hürriyyət» sözüne qoşulan «lər» şəkilçisi say kəmiyyətindən çox, ümumilik ifadə edir.

¹ Füyuzat, 1907, № 16, s. 255.

² Yenə orada, 1907, № 19, s. 361.

³ Yenə orada, 1907, № 10, s. 159.

«Füyuzat» jurnalının dilində qrammatik baxımdan feldə spesifikasi-
fiklik özünü göstərir və bu, felin indiki zamanı üçün daha xarakterikdir.
Belə ki, türk ədəbi dil normasına müvafiq olaraq indiki zaman fel
kökünə «yor» şəkilçisi artırmaqla düzəlir və jurnalda da fellərin indiki
zamanı həmin şəkilçi ilə işlənmişdir:

Araşdırmalar göstərir ki, «Füyuzat» jurnalının dili türk ədəbi dil
normalarına dayansa da, milli dil elementlərinə də biganə olmamışdır.
Lakin fel zonasında jurnal «türkcülüyünü» tamamilə mühafizə etmişdir.
Felin bütün kateqoriyalarında bu əlaməti müşahidə etmək mümkündür.
Lakin bu baxımdan, ilk növbədə diqqəti cəlb edən kateqoriya zaman
kateqoriyasıdır. Feldə zaman əsas anlayışdır. Felin indiki zamanı digər
zamanlar üçün ölçü vahididir. «Füyuzat» jurnalının dilində indiki
zamanın inkar forması şəkilçidəki açıq saitin qapalı saitə keçərək türk
danışıq dilində olduğu kimi yazılması ilə müşahidə olunur.

«Füyuzat» jurnalının dilində felin əmr şəkli I şəxsin təkində və cə-
mində milli dildən fərqli, ümumtürk dili üçün səciyyəvi morfoloji
əlamətlərlə – I şəxsin təkində –*ayım*², cəmində –*alım*² şəkilçiləri ilə
işlənmişdir.

«Füyuzat» jurnalının dilində qrammatik baxımdan fel zonasında
diqqəti çəkən cəhətlərdən ən qabarıq görünən əlamət felin bacarıq
tərzinin inkar əlamətidir. Çağdaş dilimizdə sintaktik şəkildə olan
bacarıq tərzinin inkarı «Füyuzat» jurnalının dilində morfoloji
formadadır, yəni bacarıq tərzinin əsas hissəsi olan «bilmək» feli inkarlıq
əlaməti qəbul edərək ayrı komponent kimi işlənmir, bir nitq hissəsi
çərçivəsində həm tərz, həm də inkar əlaməti özünü göstərir.

Beləliklə, «Füyuzat» jurnalının morfoloji qanunauyğunluqlara
əsaslanan xüsusiyyətləri millilik baxımdan leksik qatla müqayisədə xeyli
yüksəkdə durur. Müşahidə edilən fərqli əlamətlər isə çağdaş dilimizlə
müqayisədə özünü göstərir. Onları ekstralingvistik fakt hesab etmək
olmaz. Ona görə ki, ana türkcəmizin spesifik cəhətlərindəndir.

III fəslin dördüncü yarım fəslinin ikinci bəndi «**Sintaktik
xüsusiyyətlər**» adlanır.

«Füyuzat» jurnalının ömrü uzun olmasa da, o, XX yüzilin
əvvəlində ədəbi dilimiz haqqında tam təsəvvür yarada bilir. Osmanlı
dilinin güclü təsiri daha çox morfolojiyada özünü göstərir. Sintaksisdə
isə həmin dilin təsirindən başqa, milli dilin xarakterik əlamətlərinə
möhkəm bağlı olan dil vahidləri diqqəti çəkir. Bu baxımdan, söz
birləşmələri səciyyəvidir. Xüsusi intellekt səviyyə ilə yaradılmış
birləşmələr jurnalın siyasi informasiya bazasını təhlil etməyə imkan
verir.

İlk nəzərdə İngiltərəyə ən nafe *Türkiyəni diriltmək siyasətini* təqib etmək olduğu görülür.

Nümunələrdən məlum olduğu kimi, «Füyuzat»ın dilindəki birləşmələr qrammatik anlamını qorumaqla yanaşı, daha çox siyasi mənası ilə səciyyəvidir. Jurnalın söz birləşmələri bazasında ən çox diqqətəlayiq cəhət birləşmə tərkibindəki sözlərin ümumi bir mənə ətrafında birləşməsidir. Sözləri bir-birinə bağlayan mənə birləşmə və cümlə daxilində qrammatik səviyyədən daha yüksəyə qalxaraq semantikaya meyl edir və obrazlılığı ilə seçilir.

Məcazlaşma meyli türksoylu dillərin, o cümlədən, Azərbaycan dili vahidlərinin özəl xüsusiyyətlərindən biridir. Bu mənada, «Füyuzat» jurnalının dili zənginliyi ilə çox dəyərlidir. Jurnalın dilindəki birləşmə, ifadə yaradıcılığı məcazlaşma səviyyəsinin yüksəkliyi və siyasi sanbalı ilə səciyyəvidir:

«Füyuzat» jurnalının dilində söz birləşmələrinin mənası birbaşa cümlənin məqsədi ilə əlaqəlidir. Dərginin dilində elə birləşmələrə rast gəlmək olur ki, onlar «Füyuzat»ın sintaktik spesifikasiyasını müəyyənləşdirir. Bu baxımdan, jurnal güclü potensiala malikdir. Söz birləşmələri arasında leksik tərkibə görə fərqlər obrazlılıq və məcazlığın dərəcəsinə təsir edir. Jurnalın dilindəki birləşmələr əsas komponentinə görə ismi birləşmələr zonasının genişliyi ilə səciyyəvidir. Həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənən birləşmələr fikrin tərkib hissəsini, mənə yükünü daşıyır. Ümumiyyətlə, «Füyuzat» jurnalının dilindəki söz birləşmələri məcazlaşma potensialı ilə xeyli irəli getmişdir.

«Füyuzat»dakı söz birləşmələrini quruluş baxımından parçalamaq mümkündür, lakin diqqətlə yanaşdıqda görünür ki, onlar mənaca bütövdür. Buna baxmayaraq onlar birləşmə xüsusiyyətlərini itirmir və sintaktik vahid olaraq qalır. Onların qrammatikadan üslubiyyətə keçid meyli də unudulmamalıdır. Məlumdur ki, hər bir üslub öz leksikasını yaradır. Bu mənada, «Füyuzat» jurnalının dilindəki söz birləşmələrinin bir qrupunu onun ədəbi dilə öz payı, öz töhfəsi hesab etmək olar. Adi leksik vahidlər əsasında xüsusi mənə dərinliyi və siyasi, elmi, fəlsəfi səciyyəsi ilə diqqəti çəkən birləşmələr jurnalın mükəmməl leksik-semantik quruluşunu təsdiq edən dil vahidləridir:

«Füyuzat» jurnalının dilindəki söz birləşmələri işlənmə tezliyi və müxtəlifliyinə görə Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun məhsuludur və onlar jurnalın qrammatik quruluşunda üstünlük təşkil edir. «Əsarət qurbanları», «qırmızı yalanlar» (ağ yox, qırmızı!), «bigünah səfərçilər», «xəfiyyə həşəratı», «islamiyyətpərvər qəzetlər» və s. bu baxımdan jurnalın uğurlu qrammatik vahidlərindəndir.

«Füyuzat» jurnalının grammatik vahidlərini izləməkdə məsqəd söz birləşmələrini tam əhatə etmək, onların müfəssəl təsnifini vermək deyil, ümumi dil mənzərəsi fonunda özəlliklərini müəyyənləşdirməklə elmi ümumiləşdirmələr aparmaqdır. Ümumiləşdirmə və təhlillər əsasında yüksək dil təfəkkürünün nəticəsi olan grammatik vahidlərin müəyyənləşdirilməsi jurnalın intellektual bir dilə malik olduğunu təsdiq edən faktları üzə çıxarır və onun dili haqqında «qiyamətin qopmasına» səbəb olan əsassız fikirləri təkzib edir. Jurnalın dilindəki söz birləşmələri zonasındakı «kəşflər» ədəbi dilimizin uğurlu və səviyyəli faktları kimi indi də öz dəyərini itirməyib. Doğrudur, jurnaldakı söz birləşmələrinin tərkibində və sinonimik cərgələrdə alınma sözlərdən geniş istifadə edilmişdir. Bunu ədəbi dilimizin XX yüzilin əvvəlindəki mürəkkəb mərhələsi ilə bağlamaq lazımdır.

Dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirir. Qeyd edilir ki, Füyuzatçılar, o cümlədən, «Füyuzat» ədəbi məktəbinin yaradıcısı Ə.Hüseynzadə dil məsələlərində tamamilə obyektiv mövqedə dayanmış və ədəbi dilin ən zəruri problemlərini həll etməyə çalışmışdılar.

«Füyuzat» jurnalının dili Azərbaycan ədəbi dili tarixinin öyrənilməsində istinad ediləcək ən mühüm və mükəmməl mənbələrdən biridir.

Jurnalın dilinin tədqiqi XX yüzilin başında ədəbi dil normalarını aydınlaşdırmağa imkan verir.

XX yüzilin əvvəlində dilə münasibətdə iki istiqamət var idi, Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dili və klassik üslubun, türk ədəbi dilinin təsiri ilə «ziyalı dili» -«lisani ədəb» yönlərində inkişaf edirdi. «Füyuzat»ın dili son dərəcə ədəbi idi. Bu hədsizlik onu ümumxalq dilindən uzaqlaşdırır və haqsız tənqidlərə səbəb olurdu. Bu tənqidləri bir tərəfdən də istəməyərək dərinləşdirən həddən artıq xalq dili səviyyəsinə enən «Molla Nəsrəddin» jurnalı idi. Lakin ədəbi dilin normaları baxımından yanaşdıqda, «Füyuzat»ın dili tamamilə qanunauyğun və ədəbi dildir.

«Füyuzat» jurnalı Azərbaycan ədəbi dilini xüsusi bir yönündə romantik istiqamətdə əks etdirən bir dərgi olaraq lirik-romantiklərin ifadə tərzini, məslək əxlaqını, dil-üslub xüsusiyyətlərini göstərir. Jurnal təkcə bir il ərzində nəsr edilən 32 nömrənin deyil, yüksək amallarla fəaliyyətə başlayan füyuzatçıların dilidir və maraqlı bir üsluba malik olmuşdur.

«Füyuzat» jurnalı Azərbaycan mətbuat üslubuna elmi-fəlsəfi xarakter gətirmişdi.

«Füyuzat» jurnalı dilimizdə siyasi hadisələri linqvopoetik yolla çatdırmaq üsulunu, ictimai-siyasi mövzuların lirik formada ifadə tərzini formalaşdırdı;

«Füyuzat»ın dilinin tədqiqində qeyri-türk, xüsusilə də ərəb-fars mənşəli sözlərin ədəbi dildəki ümumi, jurnalın dilindəki xüsusi mövqeyi nəzərdən keçirilmiş, əcnəbi vahidlərin anlaşıma dərəcəsi çağdaş alınmalarla müqayisədə aydınlaşmışdır.

XX yüzilin başında ədəbi dilimizdəki üslubların əlaqəsini səciyyələndirmək, normaları müəyyənləşdirmək üçün «Füyuzat» jurnalının dil faktlarının nəzərə alınması zəruri və vacibdir.

«Füyuzat» jurnalının dili müəyyən dərəcədə araşdırıldı və məlum oldu ki, bu dərgi dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə XX yüzilin əvvəlində ən zəngin dil nümunəsi, türkçülük məqsədi üzərində möhkəm dayanan qiymətli mənbədir. Ona görə də dərginin dili XX yüzil ədəbi dil kontekstində aparılan təhlillərin tədqiqat obyektinə hesab edilməlidir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çapdan çıxmış aşağıdakı monoqrafiya və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri (monoqrafiya). Bakı, ADPU, 2006, 99 s.
2. «Füyuzat» curnalı və ədəbi dil (monoqrafiya). Bakı, ADPU, 2006, 103 s.
3. «Füyuzat» curnalı və dil problemləri (monoqrafiya). Bakı, Elm, 2006, 298s.
4. «Füyuzat» jurnalının dili haqqında // Pedaqoji Universitetin xəbərləri, № 1-2, Bakı. ADPU, 2003, s.407- 409.
5. «Füyuzat» jurnalının dilində dialoq etiketi və bəzi vokativ sözlər// Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, № 3, Bakı, ADPU, 2003, s.227-230.
6. «Füyuzat» jurnalı və dil məsələləri. Naxçıvanın tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyətinin təbii sərvətlərinin öyrənilməsi / (21-22 may 2004-cü il tarixdə keçirilmiş Elmi Konfransın Materialları), Bakı, «Elm», 2004, s.126-131.
7. «Füyuzat» jurnalının durğu işarələrinə münasibəti // Pedaqoji Universitetin xəbərləri, № 1, Bakı. ADPU, 2005, s.36-39.
8. «Füyuzat» jurnalı və dil birliyi problemi // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, № 1, Naxçıvan, «Məktəb», 2005, s.72-78.
9. Ə.Hüseynzadənin dilçilik görüşləri /Tədqiqlər № 1, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2005, s.361- 369.
10. «Füyuzat» jurnalının dil siyasəti / «Türkologiya» jurnalı, № 3-4, Bakı, 2005, s. 79-87.
11. Əli bəy Hüseynzadə və türk xalqlarının ədəbi dili məsələsi // ADPU-nun Xəbərləri, № 5, 2005, s.93-97.

12. «Füyuzat» jurnalının dilində durğu işarələrinin üslub imkanları // NDU-nun Xəbərləri, № 17. 2005, s. 107-110.
13. «Füyuzat» jurnalının dil məsələləri ilə bağlı ideya istiqaməti/ Dil və ədəbiyyat, № 6(48). BDU, 2005, s.191-193.
14. Azərbaycan ədəbi dili tarixində «Füyuzat» jurnalının yeri və rolu / Tədqiqlər, № 1, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2006, s.93-97.
15. Əli bəy Hüseynzadənin alınma sözlərə münasibəti / Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, №1,2006, s. 38-43.
16. Əli bəy Hüseynzadəni düşündürən dil problemləri və I Türkoloji qurultay // ADPU-nun Xəbərləri, № 1, 2006, s. 26-32.
17. «Füyuzat» jurnalının leksik xüsusiyyətləri / Dil və ədəbiyyat, № 1 (49), BDU, 2006. s.190-191.
18. «Füyuzat» jurnalı və ədəbi dilimiz / «Azərbaycan» jurnalı, № 2, 2006, s.171-174.
19. «Füyuzat» jurnalının üslubu / Tədqiqlər, № 2, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2006, s. 156-160.
20. Əli bəy Hüseynzadə imla məsələləri haqqında / Dil və ədəbiyyat. № 2 (50), BDU, 2006, s.145-147.
21. Əli bəy Hüseynzadə və türk xalqlarının ədəbi dili // AMEA Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri, №2, Tusi, 2006,s.87-92.
22. Əli bəy Hüseynzadə və tərcümə məsələləri // ADU-nun Elmi xəbərləri, №2, 2006, s.53-59.
23. Əli bəy Hüseynzadənin görüşlərində türk dili məsələsi// ADU-nun Elmi Xəbərləri, № 3. 2006. s.15-20.
24. «Füyuzat» jurnalı və I Türkoloji qurultayın «Ortaq dil» məsələsində ideya birliyi / I Türkoloji qurultayın 80 illiyinə həsr olunmuş respublika elmi-nəzəri konfransın materialları, ADU, 2006, s. 330-335.
25. Əli bəy Hüseynzadənin dil haqqında fikirləri //ADPU-nun Xəbərləri, № 2, 2006, s.22-26
26. «Füyuzat» jurnalı və I Türkoloji qurultay türk xalqlarının ədəbi dili haqqında / Dil və ədəbiyyat, Bakı,BDU, № 3(51),2006, s.153-156.
27. «Füyuzat» jurnalı və «Tərcüman» qəzetinin dil məsələlərində ideya birliyi/ Elmi axtarışlar (AMEA Folklor İnstitutu),XX, Bakı, Səda, 2006, s.65-68. •
28. «Füyuzat» jurnalı və dil kulturu / Tədqiqlər № 3, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2006, s.151-154.

29. «Füyuzat» jurnalının frazeoloji xüsusiyyətləri / Elmi axtarışlar (AMEA Folklor İnstitutu), XXII, Bakı, Səda, 2006, s.53-58.
30. «Füyuzat» jurnalının dilində ifadə sənətkarlığı // ADPU-nun Xəbərləri, № 3, 2006, s.18-23.
31. Əli bəy Hüseynzadə mətbuat və onun dili haqqında/Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, №3, 2006, s. 65-70.
32. «Füyuzat» jurnalının dilində qrammatik xüsusiyyətlər/ Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Xəbərləri, №1, 2006, s. 65-69.
33. «Füyuzat» jurnalının dilində leksik-qrammatik xüsusiyyətlər/ Tədqiqlər, № 4, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2006, s. 218-223.
34. «Füyuzat» jurnalının dilinin sintaktik xüsusiyyətləri/Xəbərlər, № 4, ADPU, 2006, s. 238-240.
35. «Füyuzat» jurnalının dil siyasətində «ümumi dil» məsələsi/ Elmi axtarışlar (AMEA, Folklor İnstitutu), XXX, Bakı, Səda, 2006, s.232-235.
36. «Füyuzat» jurnalının dilində ismin qrammatik əlamətləri/ Filologiya məsələləri, № 1, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2007, s. 33-37.
37. «Füyuzat» jurnalının dilində fel və onun qrammatik xüsusiyyətləri/ Tədqiqlər, № 1, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2007, s. 215-218.
38. «Füyuzat» jurnalının dilində qrammatik-üslubi xüsusiyyətlər/ Filologiya məsələləri, № 2, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2007, s. 190-197.
39. Dil məsələlərinin həllində «Füyuzat» jurnalının mövqeyi/ Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri, № 1 (21), 2007, s.185-188.
40. «Füyuzat» jurnalı və dil mədəniyyəti məsələləri./ Filologiya məsələləri, № 4, AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2007, s.436-441.

C. Luy

**ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА И ЯЗЫК
ЖУРНАЛА «ФУЮЗАТ»
РЕЗЮМЕ**

В диссертации привлекаются к исследованию процессы, которых наблюдались в литературном языке в начале XX века, позиция фуюзатистов по отношению к этой задаче, их мысли и предложения, выдвинутые для решения языковых проблем, выдвинутая журналом языковая политика, фонетические, лексико-грамматические особенности и другие проблемы. При исследовании разбираются языковедческие встрыл редактора журнала «Фууюзат» Али бека Гусейнзаде.

Впервые раскрывается и разъясняется историческая ценность журнала «Фуюзат», который в начале XX века отражал азербайджан-ский литературный язык; раскрываются причины сопротивления тюрским лекмам в лексике, разницы, иностранных и национальных слов в словаре, оценивается его язык, как плоды культурного мировоззрения хозяев свободного мышления. Долгое время мысли, выдвигаемые в соответствии с психологией советского периода, приводили к ошибочным выводам по отношению к журналу «Фуюзат». Поэтому в диссертации журнал привлекается к глубокому и содержательному разбору в соответствии с правдивой исторической действительностью, исследуется как ценный источник с богатой лексикой, с особенностями языковых методов, как журнал, занимаю-щий индивидуальную позицию в отличающийся характерными признаками в сложный и противоречивый период начала XX века.

В диссертации сравниваются языковые материалы журнала «Фуюзат» с языковыми материалами печати и другими литературными образцами, исследуется ряд проблем языкования в рамках языка журнала «Фуюзат» и занимающая основное место проблема «общего литературного языка».

Причины выдвижения проблемы, круг влияния, отношение к задаче с современной позиции являются задачами, занимающими основное место в исследовании. Научно расследуются на фоне лингвистических проблем нормы и стили литературного языка журнала «Фуюзат», степень, влияния литературного языка на язык журнала, позиция общетюркизма и другие задачи.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Sadaqat Gurbanali gızı Hasanova

**THE LANGUAGE POLICY AND LANGUAGE OF THE
MAGAZINE FIYUZAT
SUMMARY**

The dissertation deals with the process of literary language characteristic of the beginning of the twentieth century, the position of the Fiyuzat followers in this issue, the suggestions and ideas set forth by them, the language policy followed by the magazine, its phonetic, grammatical and lexical features and some other problems. In the process of investigation the linguistic views of Ali bey Huseynzadda, the editor of the magazine have also been investigated.

In this research work Fiyuzat has been investigated as a reliable source of the twentieth century literary language in the linguistic aspect for the first time, its historical value, the proportion of the national and foreign words in the magazine, the reason of the resistance of Turkish lexemes in its vocabulary have been determined, and its language has been estimated as the literary language of the romantics, as the product of the thought of the thinkers of independent meditation. The opinions set forth according to the soviet psychology have resulted in wrong conclusions. Consequently the magazine has been analyzed deeply in accordance with historical reality, it has been investigated as a magazine with rich vocabulary, with its specific language and stylistic features, as a valuable source for the research of the literary norms, different styles characteristic of the literary language of its time, the time which was very complicated and contradictory.

In the dissertation the language materials of Fiyuzat have been compared with the press and language examples of the literary language, a number of linguistic problems have been researched in the frame of the magazine, analyses have been carried out in the common Turkish context.

In the thesis special attention has been paid to the problem of common literary language, which was priority in the language policy of Fiyuzat. The reason of the priority of the problem, its sphere of influence, contemporary attitude to this question etc are issues occupying special place in this research work.

In the process of scientific explanation of such questions as the attitude of Fiyuzat to the norm and styles of the literary language, the degree of appearance of the level of the literary language in its language, the active position of the common Turkish words in its word stock etc. Fiyuzat, an example of literary language has been analyzed in the background of linguistic problems.

The dissertation consists of Introduction, three chapters, conclusion and the list of the used sources.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

САДАГАТ КУРБАНАЛИ КЫЗЫ ГАСАНОВА

**ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА И ЯЗЫК ЖУРНАЛА
«ФУЮЗАТ»**

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой
степени доктора филологических наук**

Нахчыван-2007